

Вищий навчальний заклад «Український католицький університет»

Факультет суспільних наук

назва факультету

Кафедра теорії права та прав людини

(повна назва кафедри)

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (магістерської роботи)

магістр

(освітній ступінь)

на тему:

“Покарання у вигляді довічного позбавлення волі у світлі стандартів захисту прав людини”

Виконав:

студент II курсу, групи СПЛ17/М
спеціальності

081 «Право»

(шифр і назва спеціальності)

Карачевська Г.Р.

(прізвище та ініціали)

Керівник Навроцький В.О.

(прізвище та ініціали)

Рецензент Марін О.К.

(прізвище та ініціали)

Львів – 2018 року

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	11
1.1. Стан дослідження покарання у вигляді довічного позбавлення волі в науковій літературі	11
1.2. Історичний огляд виникнення та розвитку покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні	26
1.3. Міжнародний та зарубіжний досвід призначення і відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі	37
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	51
РОЗДІЛ II. ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК НАЙСУВОРІШИЙ ВИД ПОКАРАННЯ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ	55
2.1. Загальна характеристика покарання у вигляді довічного позбавлення волі	55
2.2. Призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі ...	60
2.3. Відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі	77
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	92
РОЗДІЛ III. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	98
3.1. Дія інституту звільнення від покарання та його відбування по відношенню до покарання у вигляді довічного позбавлення волі	98
3.2. Європейські стандарти щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі	112

3.3. Імплементация європейських стандартів щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі в українське законодавство та правозастосовну практику	119
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III	138
ВИСНОВКИ	143
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	147
ДОДАТКИ	176

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

LWOP – life imprisonment without parole, life without parole

LWP – life imprisonment with parole, life with parole

ВП – виправна колонія

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний Суд України

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЕКПЛ, Конвенція про захист прав людини, Європейська Конвенція з прав людини, Європейська Конвенція, Конвенція – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

ЄСПЛ, Європейський Суд, Євросуд, Суд – Європейський Суд з прав людини

КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України

КЗК, Європейський комітет, Європейський комітет запобігання катуванню – Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню

КК – Кримінальний кодекс

КК України, Кодекс – Кримінальний кодекс України

КСУ – Конституційний Суд України

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МКТР, МТР – Міжнародний трибунал щодо Руанди

МКТЮ, МТЮ – Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії

РЄ – Рада Європи

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УВП – установа виконання покарань

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні запроваджене відносно недавно, у 1999 році. За період існування цього виду покарання в Україні засуджено до нього понад півтори тисячі осіб. Станом на сьогодні двоє засуджених до довічного позбавлення волі помилувані Президентом України, один ув'язнений – звільнений від відбування покарання у зв'язку з хворобою.

В практиці призначення та відбування цього виду покарання виник ряд питань, щодо яких відсутня однозначна законодавча регламентація та шляхи їхнього вирішення на практиці. Норми, які регламентують це покарання та його відбування, викликають застереження щодо дотримання прав людини при його відбуванні, відповідності стандартам Європейської конвенції з прав людини, врахування відповідної практики ЄСПЛ. Питання, які стосуються довічного позбавлення волі, стали предметом уваги Конституційного Суду, рішення якого неоднозначно прийняте як самими засудженими та їх близькими, так і професійним середовищем. В суспільстві ставлення до цього виду покарання, а особливо до звільнення від нього чи помилування засуджених до довічного позбавлення волі, контраверсійне.

В теорії права відповідні проблеми досліджувалися фрагментарно, ряд вказаних питань продовжує залишатися дискусійними (особливо щодо підстав та процедури звільнення від довічного позбавлення волі). Свідченням наявності істотних проблем в регламентації довічного позбавлення волі (призначення, відбування та звільнення) є численні пропозиції щодо змін в законодавстві та відповідні законопроекти, подані на розгляд Верховної Ради України.

Всі ці обставини підтверджують актуальність теми, обраної для магістерської роботи.

Мета. Основною метою роботи є оцінка відповідності положень кримінального законодавства України та практики його застосування щодо довічного позбавлення волі загальною визначеним стандартам прав людини.

Завдання. Для досягнення поставленої мети, необхідно виконати низку завдань, зокрема:

1) дослідити генезис покарання у вигляді довічного позбавлення волі, виділити основні закономірності у розвитку цього виду покарання, а також можливості звільнення від нього;

2) вивчити міжнародний та зарубіжний досвід правової регламентації та застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі;

3) оцінити наукові розробки з тематики призначення та відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, висвітлений в науковій літературі; виділити серед розробок наукової літератури три блоки питань: питання, висвітлені в науковій літературі однозначно; питання, висвітлені у науковій літературі неоднозначно, дискусійно (питання, щодо яких існують загальні підходи до їх вирішення); питання, що потребують висвітлення у науковій літературі;

4) проаналізувати законодавчу регламентацію призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі на підставі положень Кримінального кодексу України та підзаконних нормативно-правових актів;

5) проаналізувати законодавчу регламентацію відбування покарання у вигляді позбавлення волі на підставі положень Кримінально-виконавчого кодексу України та підзаконних нормативно-правових актів;

6) вивчити практику застосування законодавства, яке регламентує призначення та відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі; систематизувати статистичні дані щодо кількості засуджених до довічного позбавлення волі, злочинів, за які призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі; узагальнити статистичні дані та правові позиції судової практики;

8) дослідити положення Конвенції про захист прав людини та практики Європейського суду з прав людини у питаннях, що стосуються відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі;

9) оцінити існуючу на сьогодні модель звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі у світлі концепції прав людини; проаналізувати окремі випадки звільнення від довічного позбавлення волі, що мали місце в українській правозастосовній практиці;

10) визначити перспективи впровадження альтернативних механізмів звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі; проаналізувати наявні на сьогодні пропозиції щодо змін до законодавства та законопроекти щодо звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є довічне позбавлення волі як найсуворіший вид покарання за українським законодавством. Предметом дослідження є покарання у вигляді довічного позбавлення волі у світлі стандартів захисту прав людини.

Теоретичні підходи та методологія дослідження. При проведенні дослідження і вирішенні поставлених завдань використовувались загальнонаукові та спеціальні методи досліджень.

Загальні методи дослідження використовувалися для:

1) періодизації становлення та розвитку покарання у вигляді довічного позбавлення волі; виділення окремих тенденцій у його правовому регулюванні, позитивного або негативного історичного досвіду – історико-правовий метод;

2) аналізу міжнародного та зарубіжного досвіду призначення та відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі; визначення відповідності національного правового регулювання та правозастосовної практики довічного позбавлення волі європейським стандартам прав людини – порівняльно-правовий метод;

3) рубрикації досліджуваних у науковій літературі питань щодо довічного позбавлення волі; групуванні особливих умов призначення покарання у вигляді

довічного позбавлення волі та кримінально-виконавчих аспектів його відбування; структуризації правових позицій наукової літератури та європейської практики щодо звільнення від відбування довічного позбавлення волі; оцінці запропонованих механізмів звільнення від відбування довічного позбавлення волі та висуненні до них пропозицій – метод системно-структурного аналізу.

Спеціальні методи дослідження використовувалися для:

1) формулювання визначень окремих правових понять та виокремлення їхніх загальних і спеціальних юридичних ознак; визначення прогресивних та колізійних законодавчих положень і формулювання пропозицій законодавчих змін – формально-юридичний метод;

2) вивчення окремих справ щодо призначення довічного позбавлення волі, його відбування та звільнення від відбування цього покарання; вивчення даних офіційної статистики та відкритих джерел стосовно призначення та відбування довічного позбавлення волі – конкретно-соціологічний та статистичний методи.

Джерела. При написанні роботи використані нормативні та доктринальні джерела, емпіричний матеріал. Вивчені підписані та ратифіковані Україною міжнародно-правові акти щодо покарання у вигляді довічного позбавлення волі, зокрема Конвенція про захист прав людини та основоположних прав людини, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; чинні нормативно-правові акти кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України, які регламентують це покарання, в тому числі Кримінальний та Кримінально-виконавчий кодекси України; законодавчі акти окремих зарубіжних держав.

Опрацьовані публікації з теми дослідження. Покарання у вигляді довічного позбавлення волі не є предметом багатьох наукових праць. Безпосередньо йому присвячена лише дисертаційна робота Л.О. Мостепанюк. Окремі аспекти призначення, відбування та звільнення від нього досліджували у

своїх монографіях М.І. Бажанов, А.Ф. Кістяківський, І.С Яковець. Питання впливу європейських стандартів на українське кримінальне право є предметом монографічного дослідження Ю.Б. Хім'яка. Наукові розробки окремих проблем у сфері правового регулювання довічного позбавлення волі представлені у роботах Є.Ю. Бараша, С.Я. Бурди, О.Л. Гуртовенка, Т.В. Дуюнової, В.С. Журавського, Б.О. Кирися, А.О. Мальчевської, В.П. Севостьянова, А.Х. Степанюка, О.В. Хорошуна та інших.

Проаналізовані матеріали вітчизняної правозастосовної практики у цій частині за останні два десятиріччя. Зокрема судові рішення, якими призначалося чи змінювалось покарання у вигляді довічного позбавлення волі, статистичні матеріали. Також до компетентних органів подавалися запити про надання публічної інформації, відповіді на які містять інформацію, яка використана у роботі.

Наукова новизна одержаних результатів. Робота є першим комплексним дослідженням, у якому покарання у вигляді довічного позбавлення волі проаналізовано насамперед у зв'язку із стандартами захисту прав людини, виробленими, зокрема, Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, Європейським судом з прав людини та Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. У ньому:

- виокремлені огріхи законодавства, яке регламентує довічне позбавлення волі. Зокрема, вказано, що вітчизняний КК та КВК всупереч рекомендаціям міжнародних правових актів жодним чином не передбачає перспективи звільнення «довічників»;

- сформульовані рекомендації щодо усунення вказаних вище недоліків з акцентом на те, що можливе звільнення не може бути безумовним, необхідності доведення виправлення як до звільнення, так і після нього, постійного контролю за ресоціалізацією та поведінкою звільненої особи;

- вказані правозастосовні недоліки, які мали місце при звільненні від довічного позбавлення волі у трьох наявних в Україні випадках. Зокрема, недостатня поінформованість суспільства про наявність беззаперечних підстав позитивних наслідків такого звільнення;

- висунуті пропозиції щодо усунення окремих недоліків практики застосування цього покарання, його відбування та звільнення від відбування довічного позбавлення волі. Зокрема, застережено від однобічного підходу в оцінці головним чином звільнення від довічного позбавлення волі.

Висловлені в роботі міркування можуть бути використані при реформуванні інституту довічного позбавлення волі.

Структура роботи. Робота складається із трьох розділів, шести підрозділів, змісту, переліку умовних позначень та скорочень, вступу, висновків, списку використаних джерел, що налічує понад двісті найменувань та трьох додатків. Загальний обсяг роботи становить 182 сторінки.

Джерела використані станом на 1 листопада 2018 року.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

1.1. Стан дослідження покарання у вигляді довічного позбавлення волі в науковій літературі

1.1.1. Стан дослідження довічного позбавлення волі в зарубіжній науковій літературі

Попри давню історію покарання у вигляді довічного позбавлення волі, ґрунтовні теоретичні напрацювання у цій сфері з'явилися лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. При цьому, зарубіжні вчені почали приділяти увагу довічному позбавленню волі дещо раніше за українських колег. Відтак, стан дослідження цього виду покарання у науковій літературі доцільно розпочати з аналізу зарубіжних наукових напрацювань.

Одним з перших досліджень у сфері довічного позбавлення волі є робота професора права Кейптаунського університету Д. ван Зил Сміта, у якій автор проаналізував застосування цього покарання у національних правових системах та міжнародному праві з часів його появи і до кінця ХХ ст.¹ З тих пір професор ван Зил Сміт залишається найбільш помітною постаттю у вивченні довічного позбавлення волі. У співавторстві з Кетрін Епплтоун ним підготовлено низку інших наукових праць, присвячених цій тематиці. Остання з них готується до друку у 2019 році².

Подальші дослідження у сфері довічного позбавлення волі стосуються його юридичної характеристики, співвідношення з смертною карою тощо. І перші дискусії виникають вже при спробі дати визначення поняттю довічне позбавлення волі. Самі вчені наголошують на тому, що попри очевидне, на

¹ Van Zyl Smit, D., 2002. Taking Life Imprisonment Seriously in National and International Law. The Hague: Kluwer Law International, 240 pp.

² Van Zyl Smit, D., Appleton C., 2019. Life Imprisonment. A Global Human Rights Analysis. Harvard: Harvard University Press, 428 pp.

перший погляд, значення терміну «довічне позбавлення волі», зміст цього покарання у юрисдикціях різних країн суттєво відрізняється.

По-перше, поняття «довічне позбавлення волі» може вживатися у різних значеннях: як окремо передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі; як строкове покарання настільки тривалого терміну і низької ймовірності звільнення, що є всі підстави вважати його довічним; як безстрокове попереднє ув'язнення під вартою³.

По-друге, довічне позбавлення волі може передбачатись як обов'язкове покарання, або ж призначатися на розсуд суду; відбування такого покарання, у свою чергу, характеризується можливістю чи неможливістю умовно-дострокового звільнення⁴.

Сьогодні більшість науковців розглядає довічне ув'язнення як прийнятну альтернативу смертній карі⁵, на відміну від середньовічного підходу, за яким одиночне довічне позбавлення волі в поєднанні з важкою працею вважалося суворішим покаранням, ніж смерть⁶. Окремі правники вважають довічне позбавлення волі життєвим вироком, рівним смертній карі, оскільки у підсумку обидва покарання передбачають смерть особи за ґратами⁷. Таку думку підтримує і Папа Франциск, вказуючи, що це покарання – лише варіація смертної карі⁸.

Як правило, вчені погоджуються з тим, що довічне позбавлення волі відповідає таким загальним цілям покарання, як відплата, превенція та ізоляція найбільш злісних злочинців від суспільства⁹. З іншого боку, слушно звертається

³ Van Zyl Smit, D., Appleton C., 2016. *Life Imprisonment and Human Rights*. Oñati International Series in Law and Society. Oxford: Hart Publishing, 544 pp.

⁴ Verelst S. (2003). 'Life Imprisonment and Human Rights in Belgium', *Human Rights Law Review*, 3(2), pp. 279-290

⁵ Stokes R. (2008) 'A fate worse than death? The problems with life imprisonment as an alter-native to the death penalty', in J Yorke (ed) *Against the death penalty: International initiatives and implications*, pp. 281-301

⁶ European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 31 January 2015. *Situation of life-sentenced prisoners*. Extract from the 25th General Report of the CPT, published in 2016 [online]. Available at: <https://rm.coe.int/16806cc447> (Accessed: 06 November 2018)

⁷ De Beco G. (2005) 'Life sentences and human dignity', *The International Journal of Human Rights*, 9(3), pp. 411-414

⁸ Francis X. Rocca (2015) 'Pope Francis calls for abolishing death penalty and life imprisonment', *Catholic News Service*, 23 October 2014

⁹ G de Beco. *Life sentences and human dignity*, p. 411

увага на те, що довічне позбавлення волі не виконує одну з не менш важливих функцій покарання – виправлення засудженого та його суспільну реінтеграцію¹⁰.

З розвитком подальших досліджень у сфері довічного позбавлення волі, особливо під кутом зору прав людини, з'являються наукові праці, у яких постає питання умовно-дострокового звільнення від відбування цього виду покарання.

Першими звертати увагу на цю проблему почали представники англосаксонських правових шкіл, зокрема США. Так, ще з часів Американської революції довічне позбавлення волі у США існує у двох формах – з та без можливості дострокового звільнення (life with parole – LWP, life without parole – LWOP)¹¹. До того ж, це покарання призначається за ширше коло злочинів та застосовується до більшої кількості осіб, ніж у Західній Європі¹². Відтак, основний масив наукових доробок вчених США стосується двох великих груп:

1) відповідності існування покарання у вигляді довічного позбавлення, в тому числі LWOP, доктрині прав людини. Чимало науковців звертають увагу на те, що довічне позбавлення волі без можливості звільнення особи в майбутньому суперечить людській гідності, забороні застосування жорсткого покарання, передбачених Загальною декларацією прав людини та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права¹³. Прихильники LWOP наголошують на тому, що в основі його має бути пропорційність шкоди, завданої злочином та правової санкції за його вчинення, а тому про довічне позбавлення волі без можливості звільнення можна вести мову, однак лише у випадку вчинення окремих злочинів, наприклад навмисне вбивство, терористичний акт, що призвів до загибелі людей тощо¹⁴;

2) застосовності цього виду покарання за колом осіб, зокрема до неповнолітніх правопорушників. Попри те, що у 2010 році Верховним Судом США у справі «Грехем проти Флориди» застосування LWOP до неповнолітніх,

¹⁰ Ibid.

¹¹ Thomas G., Lucken K., 2000. American penology: A history of control. New York: Aldine de Gruyter, 259 pp

¹² Eric L.J., Browning S., Waid C. (2010) 'Life Imprisonment as a Penal Policy', Revista Internacional de los Estudios Vascos, 55, 1, pp. 115-136

¹³ Ibid., p. 122

¹⁴ Ibid., p.132

що вчинили злочини, не пов'язані з убивством, визнано неконституційним¹⁵, а у 2012 році у справі «Міллер проти Алабами» - до усіх неповнолітніх¹⁶, навіть сьогодні багато прокурорів відмовляються від ретроактивного застосування вказаних рішень, а деякі судді у випадку зміни покарання прагнуть призначити терміни позбавлення волі, максимально наближені до природної смерті, наприклад тривалістю 175 років. Один з таких випадків яскраво описаний у книзі відомого американського адвоката Браяна Стівенсона «Судити по совісті: історія про справедливість і спокуту»¹⁷.

Вчені континентальної Європи звертають увагу на умовно-дострокове звільнення при довічному позбавленні волі у зв'язку з дією Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практикою Європейського Суду з прав людини. Дослідження у цій царині особливо активізувалися з винесенням рішення у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства»¹⁸. З тих пір питання можливості звільнення від відбування довічного позбавлення волі у науковій літературі вважається вирішеним однозначно та на користь впровадження останнього. Натомість постають нові дискусійні питання, на які науковці поки не можуть дати однозначної відповіді: які заходи повинні прийняти держави-учасниці Конвенції на виконання цього та інших рішень з приводу забезпечення можливості умовно-дострокового звільнення від відбування довічного позбавлення волі; в межах якого рівня відповідні заходи повинні прийматися та застосовуватися; хто має здійснювати контроль за їх виконанням тощо¹⁹. Усі ці питання залишаються дискусійними, зважаючи і на те, що у певних випадках заходи, вжиті державами на реформування своїх пенітенціарних систем, можуть розцінюватися Євросудом як неефективні і такі,

¹⁵ *Graham v. Florida*, 130 S. Ct. 2011, 2030 (2010)

¹⁶ *Miller v. Alabama*, 132 S. Ct. 2455 (2012)

¹⁷ Стівенсон Браян. Історія про справедливість і спокуту / пер. з англ. Мирослава Антонович. – К. : Наш формат, 2017. – 352 с.

¹⁸ *Vinter and Others v. the United Kingdom*, Applications Nos. 66069/09 and 130/10 and 3896/10, Grand Chamber Judgement of 9 July 2013, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-122664>

¹⁹ Szydło, M., (2013) 'Free life after life imprisonment as a human right under the European convention: European court of human rights, Grand Chamber, judgment of 9 July 2013, *Vinter and Others v. the United Kingdom*', *European Constitutional Law Review* 9, pp. 501–512

що тягнуть за собою подальші порушення Конвенції (рішення ЄСПЛ проти Угорщини у справах «Ласло Магяр проти Угорщини»²⁰ та «Т.П. та А.Т. проти Угорщини»²¹).

Ті ж питання залишаються невирішеними і у пострадянському просторі. До прикладу, польські правники наголошують на тому, що з часу заміни смертної кари довічним позбавленням волі, пенітенціарний клімат у державі стає все репресивнішим (мінімальний період для можливості звільнення від довічного позбавлення волі становить 25 років, тому станом на 2016 рік ще жодна особа не звільнена від відбування цього покарання²²). В цілому, для пострадянських держав основною проблемою є створення того, що ЄСПЛ називає «реальним та ефективним механізмом», тобто системи, орієнтованої на підготовку ув'язнених до можливого звільнення від довічного позбавлення волі²³.

Наукові дослідження представників африканського континенту з приводу умовно-дострокового звільнення небагаті, оскільки довічне позбавлення частіше досліджується на рівні міжнародного кримінального права, а не національних правових систем²⁴. Попри це, окремими правниками, які підтримують ліквідацію цього виду покарання взагалі, умовно-дострокове звільнення розцінюється лише як примарний шанс на свободу. Яскравою ілюстрацією таких думок є твердження судді Вищого Суду Намібії:

“Концепція довічного ув'язнення сама по собі руйнує людську гідність, прирікаючи в'язня на муки за стінами в'язниці, очікуючи лише смерті, щоб позбавитись від них. Той факт, що він потенційно може бути звільнений, не є відповіддю. Для судового службовця призначення будь-якого покарання з можливістю звільнення від нього означає нехтування своїми функціями та обов'язками”²⁵.

²⁰ László Magyar v. Hungary, Application no. 73593/10, judgement of 20 May 2014, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144109>

²¹ T.P. and A.T. v. Hungary, Applications nos. 37871/14 and 73986/14, Judgement of 4 October 2016, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166491>

²² Van Zyl Smit, D., Appleton C., 2016. Life Imprisonment and Human Rights, p.14

²³ Ibid.

²⁴ Gumboh, E. (2011) ‘The Penalty of Life Imprisonment under International Criminal Law’, African Human Rights Law Journal, 11, pp. 75–92

²⁵ S v Tjijo 4 September 1991 (NM), unreported – but reproduced substantially in S v Tcoelib (2001) AHRLR 158 (NaSC 1996), previously reported as 1996 1 SACR 390 (NmS), para 16

Цікаві правові напрацювання з приводу довічного позбавлення волі демонструють азійські вчені, зокрема китайські правники. Впродовж останніх років пропозиції науковців щодо впровадження LWOP як заміни смертної кари в Китаї привернули значну увагу²⁶. В результаті, попри відсутність законодавчого закріплення, в Китаї поширеною практикою є так зване «примирення у справах про смертну кару», згідно з яким, при сплаті потерпілій стороні компенсації, суддя, як правило, замінює передбачене за злочин покарання у вигляді смертної кари на довічне позбавлення волі²⁷. Така правозастосовна практика яскраво ілюструє відмінності між правовими системами, в одних з яких довічне позбавлення волі без можливості звільнення вважається негуманним, в той час як в інших – є прогресивною альтернативою застосуванню суворішого покарання.

Зрештою, вказані питання у сфері довічного позбавлення свідчать про загальні тенденції у правовому регулюванні цього покарання, але не про міжнародний консенсус у питанні його призначення та відбування. І, на мою думку, з огляду на історичні, культурні та ідеологічні відмінності, досягти цього консенсусу навряд чи можливо. Однак це жодним чином не позбавляє наукові напрацювання у відповідній сфері практичної цінності.

1.1.2 Стан дослідження довічного позбавлення волі в українській науковій літературі

Дослідженню довічного позбавлення волі як виду покарання за українським законодавством присвячена незначна кількість наукових праць. Причинами цього є відносно недавнє запровадження довічного позбавлення волі (лише у 2000 р. Кримінальний кодекс України 1960 р. був доповнений ст.252, яка передбачала покарання у вигляді довічного позбавлення волі); обмеженість його

²⁶ Miao, M. (2014) 'Moving towards Lengthy Life Imprisonment? A Comparative Study on the Alternative Sanctions to the Death Penalty in the United States and China' *Entrenched Incarceration, Rising Penal Populism and A Regulated Capital Punishment Complex*, pp. 1–16

²⁷ Weatherley, R., Pittam, H. (2015) 'Money for life: The legal debate in China about criminal reconciliation in death penalty cases', *Asian Perspective* 39, pp. 277–299

застосування, що пов'язано жорсткими законодавчими умовами призначення (довічне позбавлення волі застосовується лише за вчинення окремих особливо тяжких злочинів; санкції, якими передбачено це покарання завжди є альтернативними і суд вправі застосувати довічне позбавлення волі лише в крайньому випадку; довічне позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років та понад 65 років, вагітних жінок); панування в українському суспільстві категоричного осуду та несприйняття осіб, що вчинили злочини, за які призначається покарання у вигляді довічного позбавлення. Недарма українська література особливо багата епітетами, якими нагороджували таких злочинців – «душогуб», «горлоріз», «кат», «насильник», «сквернитель». Відповідно, захист осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів настільки тяжких, що передбачають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, не є пріоритетним серед адвокатів, а наукові доробки у цій сфері – серед науковців.

Разом з тим, дослідження довічного позбавлення волі в Україні має давню історію. Одним з перших, хто досліджував цей вид покарання, був відомий криміналіст, ординарний професор Київського університету А.Ф. Кістяківський. У своїй роботі «Дослідження про смертну кару» 1867 р. вчений вказав, що довічне ув'язнення, попри те, що у порівнянні зі смертною карою є доволі м'яким покаранням, цілком достатнє для того, аби перешкодити скоєнню тяжкого злочину, оскільки є невідворотним (закінчується лише зі смертю особи і впродовж його відбування вона не має можливості вчинити нового злочину)²⁸. Більше того, на думку вченого, таке покарання сприяє виправданню засуджених. Як приклад, Кістяківський наводить свідчення Гойера, директора в'язниці у німецькому місті Ольденбург. За його даними, станом на кінець 1861 року в Ольденбурзькій в'язниці перебувало 14 жінок, яким покарання у вигляді смертної кари замінено на довічне позбавлення волі. З них лише дві директор

²⁸ Кістяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. - Тула, издательство "Автограф", 2000 г. Воспроизводится по изданию 1867 г., Киев. - 116 с.

називає такими, що “залишилися невинуватими”²⁹. Таким чином, за більш, ніж двісті років до прийняття нового Кримінального кодексу України, український вчений А.Ф. Кістяківський спробував обґрунтувати відповідність покарання у вигляді довічного позбавлення волі принаймні двом цілям, яким має відповідати покарання – виправлення засуджених та запобігання вчиненню нових злочинів.

У радянську епоху покарання у вигляді довічного позбавленні волі досліджував М.І. Бажанов, який у праці «Призначення покарання за радянським кримінальним правом» вважав систему повного складання покарань (функціонує у низці країн, зокрема, США і передбачає потенційну можливість засудження до тюремного ув'язнення на строк понад 100 років) такою, що по суті легалізовує покарання у вигляді довічного позбавлення волі, незважаючи на законодавчу відсутність такого покарання де-юре³⁰. Цей підхід сповідують і сучасні зарубіжні вчені, вказуючи, що тривалі строки тюремного ув'язнення є де-факто довічним позбавленням волі³¹.

Першим в сучасній Україні комплексним монографічним дослідженням довічного позбавлення волі є дисертаційна робота Л.О. Мостепанюк. У ній авторка запропонувала дефініцію цього покарання, провела історичний аналіз його застосування на теренах України, проаналізувала правозастосовну практику, та, що найважливіше, запропонувала свій механізм звільнення від довічного позбавлення волі (умовно-дострокове звільнення довічно засуджених після відбуття 25 років позбавлення волі та при виконанні ними ряду умов)³².

Окрім згаданої праці, окремі аспекти довічного позбавлення волі як виду покарання досліджували Є.Ю. Бараш, С.Я. Бурда, О.Л. Гуртовенко, Т.В. Дуюнова, Б.О. Кирись, А.Х. Степанюк, О.В. Хорошун. Систематизація

²⁹ Там само, с. 29

³⁰ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву - Киев: Вища школа. Головное изд-во, 1980. -216 с.

³¹ Penal Reform International (PRI), Van Zyl Smit D., Appleton C., 2018. Life imprisonment. A policy briefing. London: Penal Reform International, 16 pp.

³² Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: автореф. дис. канд. юрид. наук/ Л.О. Мостепанюк - К., 2005. - 16 с.

напрацювань цих вчених та їхніх колег дозволяє виділити в аналізі довічного позбавлення волі три групи досліджуваних питань.

1. Першу групу становлять питання, висвітлені у науковій літературі однозначно. Такими питаннями в переважній більшості є теоретичні положення щодо довічного позбавлення волі.

Одним з них є історія покарання у вигляді довічного позбавлення волі, передумови та причини його появи в українському кримінальному праві. Так, вчені одностайні в тому, що прообрази довічного позбавлення волі існували в Україні ще з XVII ст. у вигляді безстрокового тюремного ув'язнення або ж довічної каторги³³. З цього часу у різноманітних проявах, разом із смертною карою, воно існувало до кінця XX ст. А з проголошенням незалежної України його поява в національному кримінальному праві, безумовно, викликана відміною смертної кари³⁴.

Одностайні українські вчені і у визначенні поняття довічного позбавлення волі та його характеристики. На відміну від зарубіжних держав, які допускають, як мінімум три значення цього терміну (про що йдеться у Розділі 1.1.1), в Україні довічне позбавлення волі трактується як найсуворіший вид покарання, що полягає в безстроковому ув'язненні особи³⁵. Вчені погоджуються також і з тим, що характер покарання у виді довічного позбавлення волі як найсуворішого за українським законодавством визначається порядком й умовами його встановлення, призначення та відбування, які детально проаналізував у своїй роботі С.Я. Бурда³⁶.

Однозначний консенсус правового наукового товариства і у тому, що довічне позбавлення волі відповідає меті покарання, зазначеній в ст.50

³³ Егоров В. С. История уголовного наказания в период становления российского права / В. С. Егоров // Государство и право. - 2006. - № 5. - С. 114 - 117

³⁴ Бурда, С. Я. Історія виникнення та сучасний стан покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні / С. Я. Бурда // Економіка. Фінанси. Право. – 2011. – № 9. – С. 31-35

³⁵ Кириш Б. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України // Вісник Львів ун-ту. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 426–436

³⁶ Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України / С. Я. Бурда // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. - 2012. - Вип. 4. - С. 246-255. - Режим доступу:

http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsv/04_2012/12bsyazkku.pdf

Кримінального кодексу України. Цілям покарання у вигляді довічного позбавлення волі присвячена окрема публікація О.М. Кабанова, який доволі специфічно обґрунтовує відповідність довічного позбавлення волі такій меті, як виправлення засудженого – через примарну, але нормативну можливість звільнення завдяки помилюванню, а в подальшому – умовно-дострокового звільнення³⁷. Дозволю не погодитися з цією тезою і припустити, що така правова позиція зумовлена тим, що будь-яке покарання апріорі повинно відповідати меті кримінального покарання, інакше воно не буде правомірним. Натомість, виправлення засудженого, на мою думку, можливе лише тоді, коли в нього є реальна можливість відбутися та повторно інтегруватися в суспільство, чого довічне позбавлення волі з його «примарністю» звільнення фактично не допускає.

2. Другу групу становлять дискусійні питання – питання, щодо яких в літературі немає однозначного вирішення. Такі питання постають ще на етапі появи довічного позбавлення волі в сучасній Україні, а не лише при його призначенні чи відбуванні.

Насамперед, чимало наукових дискусій точиться щодо правомірності наслідків, породжених появою довічного позбавлення волі, а саме автоматичною заміною особам, засудженим до смертної кари, цього покарання на покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Це питання стало предметом звернення до Конституційного Суду України, який у своєму рішенні визнав відповідну заміну правомірною³⁸. У наукових колах винесене рішення викликало неоднозначну реакцію. Одні автори вказували, що відміна смертної кари змінила зміст кримінального закону, тому до осіб, засуджених до неї, могло бути застосоване лише менш суворе покарання у виді позбавлення волі на строк до 15 років, а не

³⁷ Кабанов О.М. Цілі покарання у вигляді довічного позбавлення волі / О.М. Кабанов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія “Право”. - 2016. - № 21. - С. 244-248. - Режим доступу: <http://periodicals.karazin.ua/law/article/download/8480/7989>

³⁸ Рішення Конституційного Суду України від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 по справі № 1-5/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) // Офіційний вісник України. – 2011 р. – № 10 – Ст. 102.

довічне ув'язнення³⁹, інші – погоджувалися з позицією КСУ⁴⁰. Зрештою, Європейський Суд з прав людини у своєму рішенні в справі «Рубан проти України» не визнав заміну смертної кари довічним позбавленням волі порушенням ст.7 Конвенції та поставив крапку у цій дискусії⁴¹.

Правова природа довічного позбавлення волі викликає дискусії про те, чи дійсно варто трактувати його як окремий вид покарання. Так, Л.О. Мостепанюк вказує, що довічне позбавлення волі відрізняється від строкового позбавлення волі лише тривалістю, а точніше її невизначеністю. Відтак, авторка пропонує об'єднати два види покарання в один – позбавлення волі на певний строк або безстроково⁴². Інші ж автори обстоюють позиції їх розрізнення⁴³.

Суб'єктний склад осіб, до яких може застосовуватися довічне позбавлення волі, також є предметом дискусій українських правників. Зокрема, у науковій літературі обґрунтовується доцільність виключення жінок з категорії осіб, яким може призначатися це покарання⁴⁴. Свого часу народні депутати намагалися використати ці напрацювання та підготували відповідний законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації кримінальної відповідальності жінок)» № 2254а, який, однак, було відхилено у другому читанні⁴⁵. Іншою спірною категорією засуджених до довічного позбавлення волі є особи, що досягли 65-річного віку. Деякі автори наголошують на тому, що хоча до них і не може застосовуватися покарання у

³⁹ Задоя К. П. Рішення конституційного суду України в справі про заміну смертної кари довічним позбавленням волі в контексті прецедентної практики європейського суду з прав людини / К. П. Задоя // Адвокат. - 2012. - № 2. - С. 25-28. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_2_4

⁴⁰ Дудоров О. О. Заміна смертної кари на довічне позбавлення волі: акт гуманізму чи посилення відповідальності? / О. О. Дудоров, М. В. Мазур, А. О. Данилевський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. - 2011. - Вип. 2. - С. 101-115. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2011_2_14

⁴¹ Ruban v. Ukraine, Application no. 8927/11, Judgement of 12 July 2016, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165250>

⁴² Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с.6

⁴³ Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України, с. 246

⁴⁴ Мальчевська А.О. Актуальні питання помилування засуджених до довічного позбавлення волі / А.О. Мальчевська // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. № 6. – С. 267-269. - Режим доступу: http://pap.in.ua/6_2015/81.pdf

⁴⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації кримінальної відповідальності жінок) № 2254а від 03.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54261

вигляді довічного позбавлення волі, досягнення особою такого віку не означає заміну такого покарання. Відтак, пропонується законодавчо закріпити заміну довічного позбавлення волі на строкове ув'язнення до осіб, що досягли 65-річного віку⁴⁶.

Наступним блоком дискусійних питань у правовому регулюванні довічного позбавлення волі є його відбування. Мабуть, найзапекліші дискусії у сфері відбування довічного позбавлення волі точаться навколо можливості звільнення від цього виду покарання. Про це свідчить кількість різних правових позицій вчених у цьому питанні. Вдалою їх систематизацією є робота Т.В. Дуюнової, у якій авторка оцінює сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі⁴⁷. У праці аналізуються думки таких вчених, як Л.О. Мостепанюк, Б.О. Кирись, А.Х. Степанюк, Є.Ю. Бараш. І хоча кожен з них пропонує свій механізм звільнення від довічного позбавлення волі, усі наголошують на тому, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі не завжди передбачає смерть особи за ґратами. Крім цього, значна увага приділяється і умовам відбування цього виду покарання, а точніше їх відповідності принципам гуманізму. До прикладу, автори вказують на пряму суперечність відбування довічного засудженими покарання в окремих камерах та носіння окремого одягу Рекомендації Рес (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі», що забороняє поділ засуджених лише за ознакою строку покарання⁴⁸.

⁴⁶ Степанюк А. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі // Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом / Составитель А.П. Букалов. – «Донецкий Мемориал», Донецк: 2001. – С. 65-66 (С. 63-72)

⁴⁷ Дуюнова Т. В. Сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі / Т. В. Дуюнова // Часопис Київського університету права. - 2013 № 2. - С. 326-330. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_2_80

⁴⁸ Дейнега М. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення волі / М. Дейнега, О. Хайновський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. - 2016. - Вип. 243. - С. 213-221. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_prav_2016_243_28

Неоднозначне ставлення у вчених викликає і помилування як інститут звільнення від довічного позбавлення волі. Багато з них скептично ставляться як до законності такого механізму (відсутність законодавчої регламентації помилування з випробуванням, незастосування усіх видів звільнення від відбування покарання)⁴⁹, так і до його ефективності. До прикладу, С.Я. Лихова вказує, що при помилуванні особи, з одного боку потерпає сам помилуваний, оскільки його соціальної адаптації не приділяється належна увага, а з іншого – потерпілий від злочину, оскільки його права зазнають певного утиску з боку держави⁵⁰.

Таким чином, в українській науковій літературі дискусійними є практичні питання, пов'язані з встановленням, призначенням та відбуванням покарання у вигляді довічного позбавлення волі. На мою думку, це свідчить про високий рівень наукових розробок та їхню подальшу можливість лягти в основу законодавчих змін.

3. Третю групу питань становлять питання, що потребують наукового висвітлення, однак, станом на сьогодні у науковій літературі належно не підняті.

Насамперед, в українських дослідженнях відсутній системний огляд правозастосовної практики довічного позбавлення волі. Мова йде як про винесені судові рішення, так і про статистичну інформацію щодо кількості осіб, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі з віковим та статевим співвідношенням. Востаннє на рівні комплексних наукових робіт такий огляд було здійснено ще у 2005 році Л.О. Мостепанюк в рамках дисертаційної роботи⁵¹.

На жаль, багато прогалин є у наукових напрацюваннях в надзвичайно актуальній на сьогодні і вже неодноразово згаданій сфері звільнення від довічного позбавлення волі. Наукові напрацювання, як правило, не дають оцінку

⁴⁹ Школа С. М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: / С. М. Школа. – К., 2004. – 20 с.

⁵⁰ Лихова С. Я. Проблеми застосування амністії та помилування щодо осіб, засуджених до позбавлення волі / С. Я. Лихова, А. О. Бідна // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. - 2013. - Вип. 32. - С. 215-224. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2013_32_25

⁵¹ Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с.11

цьому явищу з врахуванням стандартів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практики Європейського Суду з прав людини. У небагатьох працях можна зустріти згадки про рішення Суду у справі «Вінтер проти Сполученого королівства» чи відповідність довічного позбавлення волі в українських правових реаліях статті 3 Конвенції⁵². На мою думку, ці правові документи незаслужено залишаються поза увагою вчених, адже, по-перше, дають однозначну відповідь на питання, а чи потрібно в Україні взагалі запроваджувати інститут звільнення від довічного позбавлення волі, а, по-друге, своїми вдалими або ж невдалими прецедентами дають чіткі орієнтири у напрямку законодавчих змін.

Вчені не звертають увагу і на те, що одним із способів звільнення від цього виду покарання є звільнення від покарання у зв'язку з хворобою, передбачене ст.84 Кримінального кодексу України. Так, за рівнем своєї реальності, ефективності та передбачуваності таке звільнення є ще більш примарним, ніж помилування, однак з нещодавньою появою першого прецеденту звільнення особи від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі за хворобою (засуджений за вбивство семи осіб О. Каверзін⁵³, хворобу якого пов'язують із застосованими до нього тортурами, що констатував у своєму рішенні Європейський суд^{54,55}), необхідно враховувати і таку можливість.

Зрештою, не висвітленим у науковій літературі залишається комплексний аналіз перспективи запровадження інституту звільнення від довічного позбавлення волі в Україні з усіма його ризиками та недоліками. Так, у Верховній Раді України вже зареєстрована низка альтернативних

⁵² Хилюк С. В. "Злочин і кара" у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / С. В. Хилюк // Часопис Академії адвокатури України. - 2015. - Т. 8, № 4. - С. 108-125. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2015_8_4_11

⁵³ Уперше в Україні апеляційний суд звільнив із в'язниці «довічника» [Електронний ресурс] // Судова влада України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://vna.court.gov.ua/sud0290/pres-centr/news/393980/>.

⁵⁴ Kaverzin v Ukraine, Application no. 23893/03, judgment of 15 May 2012, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110895>

⁵⁵ Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 03 листопада 2017 року (справа № 127/22694/16-к), Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70007629>

законопроектів, що передбачають механізми звільнення від довічного позбавлення волі⁵⁶. Разом з тим, їх ґрунтовної оцінки, як і оцінки запропонованих наукою механізмів, з врахуванням сучасних українських правових реалій, суспільної думки та інтересів правосуддя, дано не було.

Відсутність вказаних наукових напрацювань є серйозною прогалиною української правової науки, яка у майбутньому може призвести до звичної практики поспішного внесення змін до законодавства, що у майбутньому виявляються незастосовними, неефективними, або ж суперечать вже чинному законодавству. Натомість, систематизація власного історичного та узагальнення зарубіжного досвіду, критична оцінка ефективності існуючих механізмів звільнення від довічного позбавлення волі та необхідності впровадження нових, врахування правових позицій Європейського Суду з прав людини і, зрештою, громадське висвітлення цього питання та врахування суспільної думки, можуть стати запорукою справді прогресивної реформи в частині правового регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Таким чином, аналіз наукової літератури у сфері довічного позбавлення волі свідчить про велику кількість наукових напрацювань в теоретичному вимірі (поняття, ознаки покарання у вигляді довічного позбавлення волі, його загальна характеристика), спроби вирішення окремих дискусійних питань практичного значення (звуження суб'єктного складу цього виду покарання, запровадження інституту звільнення від нього), та недостатнє приділення уваги тим питанням, які правові інституції Європи ставлять перед всією європейською спільнотою та Україною в тому числі.

⁵⁶ Проект Закону Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів N 6344 від 11.04.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61586
Проект Закону Про пенітенціарну систему N 7337 від 24.11.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965

1.2.Історичний огляд виникнення та розвитку покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні

1.2.1. Виникнення та розвиток покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні

Вивчення довічного позбавлення волі не лише на сучасному етапі існування, а й на більш ранніх етапах виникнення та розвитку сприяє його кращому розумінню. З іншого боку, простий історичний огляд у формі дат та фактів не дає можливості прослідкувати закономірності, визначити тенденції у досліджуваному питанні. Тому найкращим методом аналізу покарання у вигляді довічного позбавлення волі крізь історичну призму є періодизація його розвитку в українському праві, від найдавніших часів до сьогодні.

Вважаю, що в існуванні покарання у вигляді довічного позбавлення волі на теренах України можна виділити три ключових періоди. У свою чергу, кожен з них поділяється на декілька етапів та характеризується своїми особливостями правового регулювання довічного позбавлення волі.

1. Період застосування прообразів довічного позбавлення волі

У жодному з правових документів минулих епох не міститься згадка про довічне позбавлення волі в його класичному розумінні. Та це не означає, що такого покарання в той час не існувало. Навпаки, довічне позбавлення волі в Україні має давню історію. Просто в минулому воно існувало в інших формах, або ж як вдало називає їх Л.О. Мостепанюк – прообразах⁵⁷. Такими прообразами історично були:

1) вигнання з громади (застосовувалося у період XI—XII ст.). Перші згадки про вигнання з громади як вид покарання можна віднайти ще у найдавнішій пам'ятці української правової думки – Руській Правді. Цей збір законів, укладений на основі звичаєвого права, містив в тому числі і норми про злочини та покарання за них, аналогічно до сучасних кримінальних кодексів. Одним з передбачених покарань було вигнання з громади, що передбачалося за

⁵⁷ Мостепанюк Л. О. Смертна кара та довічне позбавлення волі: історичний аспект / Л. О. Мостепанюк // Наше право. - 2013. - № 1. - С. 104-109. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_1_20

вчинення «розбою без жодної сварки» і називалося «дика випа» або ж «поток». При чому, довічне вигнання супроводжувалося наступним розграбуванням домівки розбійника та її спаленням⁵⁸.

2) безстрокове тюремне ув'язнення (застосовувалося у період XVII ст. – середини XVIII ст.). За своїм змістом цей вид покарання найбільш наближений до довічного позбавлення волі. Вперше він згадується у Соборному уложенні царя Олексія Михайловича 1649 року. Так, безстрокове тюремне ув'язнення позначалося терміном «послати в тюрму, наскільки государь укажет» і призначалося за вчинення таких злочинів як третя крадіжка на суму двадцять рублів або ж «биття чолом перед царем» під час церковного співу⁵⁹.

3) заслання, безстрокові каторжні роботи (застосовувалися у період XVII ст. – до початку XX ст.). На відміну від вигнання, передбаченого Руською правдою, заслання передбачало не просто виселення особи з громади, а її переведення у визначене місце на безстроковий період.

У вже згаданому Соборному уложенні на позначення цього покарання вживався термін «сослати, куды государь укажет». Така міра покарання призначалася за співучасть у насильницькому розбої з проникненням у двір потерпілого⁶⁰. Часто заслання супроводжувалося також залученням до примусових робіт і згодом трансформувалося в окремий вид покарання – каторжні роботи. У тому випадку, коли вони безстроковими, таке покарання цілком еквівалентне довічному позбавленню волі. Безстрокові каторжні роботи не завжди були «довічними» (припинялися з каліцтвом засудженого чи досягненням ним старості), проте далеко непоодинокі нещасні випадки з летальними наслідками для багатьох таки перетворювали це покарання на «довічне»⁶¹.

⁵⁸ Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. — К.: ВУАН, 1935. — Редакція IV. — С. 137-144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, №240, Новгородський 1-й літопис XV ст.)

⁵⁹ М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 444 с.

⁶⁰ Там само, с. 139

⁶¹ Мостепанюк Л. О. Смертна кара та довічне позбавлення волі: історичний аспект, с. 105

В Уложенні про кримінальні та виправні покарання 1845 року передбачались такі різновиди довічного позбавлення волі як заслання на поселення в Кавказ, включно з позбавленням всіх прав (за створення сект, що сіють у вірування християн ересь) та безстрокові каторжні роботи в копальнях (за вбивство батька чи матері)⁶².

Кримінальне уложення 1903 року також передбачало ці види покарання. Вони призначалися у виняткових випадках за тяжкі злочини (участь у угрупованні, створеному для посягання на життя членів імператорської сім'ї чи повалення імператорської влади), однак вже передбачали механізми звільнення: при відбутті 15 років безстрокової каторги особа могла бути переведена на поселення, а при відбутті 10 років заслання – звільнена від цього виду покарання⁶³.

Як бачимо, в тому чи іншому вигляді довічне позбавлення волі застосовувалося в Україні понад тисячу років. Аналіз цього виду покарання свідчить про поступове збільшення його репресивності: від вислання (яке нічим іншим злочинцю не загрожувало) та позбавлення волі (що не супроводжувалося додатковими обов'язками, крім перебування за ґратами) до заслання на каторжні роботи (що по суті суміщає два згадані види покарань). Крім того, парадоксальним здається призначення довічного позбавлення волі за злочини, що по суті не становлять великої суспільної небезпеки, наприклад, створення сект. На мою думку, це пояснюється значним рівнем криміналізації діянь загалом у тогочасну епоху та існуванням смертної кари, як найтяжчого покарання за вчинення найнебезпечніших злочинів.

З іншого боку, не можна не відзначити вже тодішні спроби запровадити механізми звільнення від відбування каторжних робіт чи заслання, що цілком відповідає сучасній доктрині прав людини.

2. Період незастосування довічного позбавлення волі як виду покарання

⁶² Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. — Санкт-Петербург: Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845

⁶³ Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. — СПб.: Изд. В.П. Анисимова, 1903. — 250 с.

З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Україна ввійшла (а фактично була приєднана насильницьким способом) до його складу як формально автономне утворення. Відповідно, нормативно-правові акти, що регламентували життя її громадян, приймалися як на всесоюзному, так і на республіканському рівнях. За час існування СРСР Верховною Радою УРСР ухвалено три кримінальних кодекси:

1) Кримінальний кодекс УРСР 1922 року найвищою мірою покарання передбачав розстріл. Він застосовувався лише як виняток (за контрреволюційну діяльність) та лише стосовно справ, що знаходилися у віданні революційних трибуналів. Наступним у системі покарань передбачалося строкове або безстрокове вигнання за межі УРСР та позбавлення свободи зі строгою ізоляцією або ж без такої на строк до 10 років⁶⁴. Таким чином, цей кодекс покарання у вигляді довічного позбавлення волі не передбачав взагалі.

2) Кримінальний кодекс УРСР 1927 року визначав смертну кару (розстріл) не як покарання (ця категорія не вживалася взагалі), а як винятковий судово-виправний захід соціального захисту, що застосовувався, до прикладу, за зраду Батьківщини. Поряд з ним найсуворішими заходами, які застосовувалися лише як самостійні, були вигнання, позбавлення волі та виправно-трудова робота. При цьому, максимальний термін позбавлення волі становив 10 років. Довічного ж позбавлення волі як окремого виду заходу соціального захисту чи складової позбавлення волі не передбачалось⁶⁵.

3) Кримінальний кодекс УРСР 1960 року, за аналогією з попередніми, передбачав смертну кару у вигляді розстрілу. При цьому, вона не була віднесена до системи покарань, а застосовувалася як виняткова міра за вчинення диверсії чи вбивства при обтяжуючих обставинах. Найсуворішим ж покаранням було позбавлення волі, яке встановлювалося на строк до 15 років, а у випадку заміни

⁶⁴ Уголовный кодекс УССР. – Харьков: Изд-е Наркомюста УССР, 1922. – 100с.

⁶⁵ Уголовный кодекс УССР. В редакции 1927 года. – 2-е издание официальное. – Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 135с.

смертної кари – до 20 років⁶⁶. Знову ж таки, покарання у вигляді довічного позбавлення волі КК 1960 року не містив.

Таким чином, жоден з кодифікованих кримінальних правових актів радянського права не передбачав покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Вважаю, що це було зроблено з метою чергової демонстрації усій міжнародній спільноті «гуманності» радянського кримінального права. А насправді лише призводило до частішого застосування смертної кари, яка поряд з 15-річним ув'язненням була найвищою мірою покарання і хоча й застосовувалася у «виняткових випадках», але на практиці не була рідкістю⁶⁷.

3. Період становлення довічного позбавлення волі як окремого виду покарання

Після проголошення незалежності України у державі продовжував діяти Кримінальний кодекс 1960 року, а отже, і смертна кара. Разом з тим, як молода держава з євроінтеграційним вектором розвитку, Україна прагнула приєднатися до Ради Європи, обов'язковою умовою членства в якій є “приведення політичних інститутів та правової системи у відповідність до принципів демократії, верховенства права і поваги до прав людини, найголовнішим з яких є право на життя”⁶⁸. Відтак, з 1995 року, попри формальне існування смертної кари, в Україні оголошено мораторій на її застосування, який по суті почав діяти лише з 1997 року, коли Україна приєдналася до Європейської Конвенції⁶⁹. До остаточної ліквідації смертної кари призвело винесене у 1999 році рішення Конституційного Суду України, за яким положення статті 24 Загальної частини і положення

⁶⁶ Кримінальний кодекс Української РСР

⁶⁷ У період з 1962-1989 рр. в СРСР 24 422 особам призначено покарання у вигляді смертної кари. Реально старчено 22 тисячі осіб – див. Смертная казнь [Електронний ресурс] // Газета Коммерсантъ. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kommersant.ru/doc/244559>

⁶⁸ Гривняк Л. Вплив міжнародного чинника на скасування смертної кари в Україні / Л. Гривняк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. - 2014. - № 782. - С. 172-175. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_782_34

⁶⁹ Мартиненко П. Ф. Україна і смертна кара: європейський вибір / П. Ф. Мартиненко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. - 2003. - Вип. 9. - С. 204-219. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2003_9_22

санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу, які передбачали смертну кару як вид покарання, були визнані неконституційними⁷⁰.

Після такого кроку перед українським законодавцем постало питання впровадження нової найсуворішої міри покарання, еквівалентній найтяжчим злочинам з одного боку (чому не відповідало позбавлення волі строком на 15 років) та визнаній цивілізованою європейською спільнотою з іншого (чому не відповідала смертна кара). Такою мірою стало довічне позбавлення волі. На шляху його становлення як найсуворішого виду покарання за українським законодавством, довічне позбавлення пройшло декілька етапів розвитку:

1) внесення змін до Кримінального кодексу 1960 року. 22 лютого 2000 року Верховною Радою України прийнято Закон «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України», яким передбачалося доповнення чинного на той час КК 1960 року статтею 25-2 такого змісту:

“Стаття 25-2. Довічне позбавлення волі

Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжкого злочину і застосовується у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку”⁷¹.

Як вказує С.Я. Бурда, Кримінальний кодекс України 1960 р. встановлював довічне позбавлення волі за 5 загально кримінальних злочинів та 18 військових злочинів, усі з яких своїми наслідками передбачали смерть однієї чи більше осіб⁷².

2) ухвалення Кримінального кодексу 2001 року. Перший Кримінальний кодекс незалежної України також передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Його регламентації присвячена ст.64 КК України, зміст якої

⁷⁰ Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року N 11-рп/99 по справі N 1-33/99 (справа про смертну кару) // Офіційний вісник України. — 2000 р., № 4, стор. 114

⁷¹ Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України: Закон України від 22 лютого 2000 року № 1483-III// Офіційний вісник України. – 2000 р., № 12, стор. 22

⁷² Бурда, С. Я. Історія виникнення та сучасний стан покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні, с.31

майже ідентичний ст.25-2 КК 1960 року (редакція чинного КК передбачає додаткове обмеження для застосування довічного позбавлення волі - вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин, крім окремих винятків). Станом на сьогодні покарання у вигляді довічного позбавлення волі застосовується за вчинення 15 злочинів як загально кримінального (умисне вбивство при обтяжуючих обставинах), так і спеціально кримінального характеру (порушення законів та звичаїв війни, поєднане з умисним вбивством).

Таким чином, довічне позбавлення волі викристалізувалося в окремий вид покарання на початку 2000-них років. При чому, його правова регламентація у КК 1960 та 2001 років свідчить на користь поступової гуманізації кримінального права у відповідній сфері. Так, за новим Кримінальним кодексом довічне позбавлення, з одного боку, призначається за менше коло діянь, а з іншого – передбачає більше винятків із застосування цього покарання. Попри наявність таких законодавчих запобіжників, кількість осіб, засуджених до довічного ув'язнення в Україні з кожним роком зростає. Це пояснюється, по-перше, відміною смертної кари і сплеском застосування довічного позбавлення волі до осіб, раніше засуджених до страти, а, по-друге, загальним зростанням зареєстрованих злочинів і адекватною відповіддю на це з боку держави.⁷³

У зв'язку із скасуванням смертної кари в Україні, не можна оминати увагою долю осіб, раніше засуджених до цієї міри покарання. Природно, що відтепер до них не міг застосовуватися розстріл, тому очікувалося, що з визнанням у 1999 році смертної кари неконституційною, до цих осіб застосовуватиметься покарання у вигляді позбавлення волі строком на 15 років. Проте вже згаданий Закон, яким у 2000 році запроваджено довічне позбавлення волі, передбачав, що у злочинах, які каралися смертною карою, це покарання замінюється на довічне позбавлення волі. І все б нічого, якби в Україні не склалася кардинально протилежна правозастосовна практика вказаних законодавчих положень. Так, одні судді в період 1999-2000 років особам, що

⁷³ Чому довічно ув'язнених в Україні більше, ніж у Росії [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://tyzhden.ua/Society/86904>

вчинили особливо тяжкі злочини і були засуджені до смертної кари, призначали покарання у вигляді довічного позбавлення волі на строк не більше 15 років, мотивуючи це тим, що з відміною смертної кари це покарання залишилось єдиним застосовним у даному випадку; інші судді ретроактивно застосовували положення про довічне позбавлення волі, мотивуючи це тим, що вони пом'якшують кримінальну відповідальність, а, отже, мають зворотну дію в часі. Вказана ситуація вимагала втручання та офіційного тлумачення Конституційного Суду України. Лише у 2011 році на прохання Верховного Суду України та громадянина Савчука М.М., якому смертна кара була замінена довічним позбавленням волі, КСУ дав оцінку цій правовій проблемі. У своєму рішенні від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 по справі № 1-5/2011 у п. п.3-6 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) КСУ вказав, що:

— у період проміжку між втратою чинності положеннями про смертну кару та набранням чинності положеннями про довічне позбавлення волі, застосування альтернативного покарання у вигляді позбавлення волі строком на 15 років порушувало принцип співмірності тяжкості злочину і покарання за його вчинення;

— попереднє рішення Конституційного Суду про скасування смертної кари не було новим законом, що пом'якшував кримінальну відповідальність осіб за вчинення особливо тяжких злочинів, оскільки КСУ неуповноважений на законодавчу ініціативу, а лише на тлумачення існуючого законодавства або визнання його неконституційним;

— запроваджене нове покарання у вигляді довічного позбавлення волі є менш суворим видом покарання порівняно із смертною карою (таким, що пом'якшує кримінальну відповідальність та іншим чином поліпшує правове становище осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини), тому положення про цей вид покарання підлягають зворотній дії в часі⁷⁴.

⁷⁴ Рішення Конституційного Суду України від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 по справі № 1-5/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) // Офіційний вісник України. – 2011 р. – № 10 – Ст. 102

Українське правове середовище неоднозначно сприйняло вказане рішення. Найбільш ґрунтовну критичну оцінку підходу, обраному КСУ, ще до винесення ним рішення дала Українська Гельсінська спілка з прав людини. У їхній публікації детально аналізується і помилковий підхід до оцінки часового проміжку між скасуванням смертної кари та запровадженням довічного позбавлення волі, і вина адміністрації установ виконання покарань у бездіяльності щодо ініціювання заміни покарання у вигляді смертної кари, і порушення принципу «жодного покарання без закону» у вказаній ситуації⁷⁵. Подібні міркування підтримала і значна частина наукового середовища, зокрема О.Л. Гуртовенко⁷⁶.

Усвідомлюючи, що питання правомірності заміни смертної кари на довічне позбавлення волі настільки комплексне, що може стати предметом окремого наукового дослідження, я обмежуся власною позицією з цього приводу. Я підтримую правників, які вважають рішення КСУ про заміну смертної кари довічним позбавленням волі неправомірним з точки зору його відповідності загальноновизнаним міжнародним принципам кримінального права. З іншого боку, мені здається, що в тогочасній ситуації інтереси правосуддя та суспільні настрої не могли допустити, аби до осіб, що вчинили особливо тяжкі, насильницькі злочини, застосовувалося позбавлення волі строком на 15 років. Тому, на мою думку, вказане рішення з формального боку – неправомірне, однак зі змістовного – цілком справедливе. До того ж, з ухваленням нового Закону України «Про Конституційний Суд України», відповідно до ст.92, в КСУ з'явилася можливість змінити свою юридичну позицію (за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і

⁷⁵ Проблеми зворотньої дії кримінального закону щодо засуджених до смертної кари [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/articles/problemy-zvorojnoji-diji-kryminalnoho-zakonu-schodo-zasudzhenyh-do-smertnoji-kary/>

⁷⁶ Гуртовенко О. Л. Аналіз дії положень про кримінальну відповідальність у контексті запровадження в Україні довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. Л. Гуртовенко // Прикарпатський юридичний вісник. - 2015. - Вип. 1. - С. 97-102. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2015_1_23
Гуртовенко О. Л. Незвичайні питання, пов'язані із запровадженням в Україні довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. Л. Гуртовенко // Південноукраїнський правничий часопис. - 2015. - № 3. - С. 41-45. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_14

свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду), тобто усунути цю неправомірність⁷⁷.

1.2.2. Становлення дискусії щодо звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Аналізуючи історичну складову довічного позбавлення волі в Україні, варто окремо зупинитися на питанні звільнення від цього виду покарання. Попри те, що в незалежній Україні історія довічного позбавлення волі налічує лише 18 років, в правових колах активно обговорюється доцільність його реформування в аспекті звільнення. В Україні механізм звільнення від довічного позбавлення пройшов такі етапи розвитку:

1) 2000 – 2005 роки – період, коли в Україні питання про звільнення від довічного позбавлення волі не стояло взагалі. Так, в умовах тогочасної правової системи, яка тільки звільнилася з-під радянського гніту, запровадження довічного позбавлення волі вже вважалось проявом демократизації та визнання прав людини. Тому необхідності приводити ще й цей вид покарання до європейських стандартів (які на той час лише починали формуватися) не було;

2) 2005 рік – теперішній час – період постановки питання про звільнення від довічного позбавлення волі. Часткове визнання неефективності процедури помилування загалом та в аспекті довічно засуджених зокрема⁷⁸, врахування зарубіжного досвіду та європейських стандартів призвели до того, що деякі правники почали обстоювати позицію необхідності запровадження механізму звільнення від довічного позбавлення волі. Вперше таку можливість обґрунтувала Л.О. Мостепанюк у своїй дисертації 2005 року, запропонувавши умовно-дострокове звільнення для довічно засуджених при виконанні ними ряду умов⁷⁹. З того часу дискусії щодо доцільності запровадження механізмів звільнення від довічного позбавлення волі тривають. Крапку у них поставив

⁷⁷ Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII// Офіційний вісник України. – 2017 р. – № 63 – Стор. 25

⁷⁸ Мальчевська А.О. Актуальні питання помилування засуджених до довічного позбавлення волі, с.268

⁷⁹ Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с. 11

Європейський суд з прав людини, винісши у 2013 році рішення у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства», за яким на держав-учасниць Ради Європи покладається обов'язок запровадити в своїх правових системах такі правила відбування довічного позбавлення волі, які б не порушували ст.3 Конвенції (забороняє катування, нелюдське або таке, що принижує людську гідність поводження чи покарання)⁸⁰.

Таким чином, сьогодні перед Україною постає питання не стільки доцільності запровадження механізму звільнення від довічного позбавлення волі, а конкретних заходів, спрямованих на його ефективну реалізацію. І третій етап у розвитку питання про звільнення від довічного позбавлення волі – його остаточне вирішення, хоча ще попереду, проте вже неминучий.

Як бачимо, довічне позбавлення волі в Україні має довгу та складну історію розвитку, яка характеризується періодами розквіту та занепаду, прогресивними змінами та суперечливими рішеннями. І навряд чи доцільно вести мову про закінчення цієї історії, оскільки зараз Україна стоїть на порозі чергового етапу у розвитку довічного позбавлення волі – його реформуванні.

Разом з тим, значення історичного аналізу довічного позбавлення волі полягає ще й у тому, що він дозволяє виділити той історичний досвід у правовому регулюванні довічного позбавлення волі, який доцільно відтворити, або ж навпаки – ніколи не повторювати. Загалом, впродовж свого розвитку довічне позбавлення волі існувало у різних соціальних, культурних та правових умовах, отже пристосовувалося саме до них. Тому навряд чи імплементація історичного досвіду в теперішніх умовах принесе позитивні результати. Проте вже згаданий механізм звільнення від довічного позбавлення волі, передбачений Кримінальним уложенням 1903 року, заслуговує уваги. Так, ступінь його розробки, залишає бажати кращого, однак сама ідея цілком відповідає теперішньому європейському підходу до регулювання довічного позбавлення волі, а тому може бути відтворена в українських правових реаліях.

⁸⁰ Vinter and Others v. the United Kingdom

1.3. Міжнародний та зарубіжний досвід призначення і відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

1.3.1. Міжнародний досвід призначення та відбування довічного позбавлення волі

У міжнародному праві покарання у вигляді довічного позбавлення волі має стосунок до міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права.

Міжнародне право прав людини має більш загальний характер та ширшу сферу застосування, тому видається доцільним спершу визначити місце довічного позбавлення волі саме у цій галузі міжнародного права. Так, особливо суворий характер довічного позбавлення волі та пропагування його як альтернативи смертній карі привертають увагу міжнародної спільноти з точки зору його відповідності правам людини як на універсальному, так і регіональному рівнях. Правові документи кожного з них (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод) передбачають заборону застосування надмірно жорстокого чи такого, що принижує гідність покарання⁸¹. Крім того, покарання у вигляді довічного позбавлення волі регулюється низкою міжнародних документів у сфері кримінального та кримінально-виконавчого права, безпосередньо пов'язаних з правами людини, серед яких: Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделли), Європейські пенітенціарні правила, Рекомендація N Rec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі» тощо.

Питання про те, чи є довічне позбавлення волі (саме по собі або за певних умов (застосування до неповнолітніх, жінок; неможливість умовно-дострокового

⁸¹ Ст.5 Загальної декларації прав людини; ст.7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права; ст.3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання

звільнення тощо)) покаранням, що принижує людську гідність – відкрите. Однак провідні міжнародні інституції у сфері прав людини вже напрацювали певні позиції на шляху його вирішення та стандарти, яким має відповідати довічне позбавлення волі. На регіональному європейському рівні захисту прав людини довічне позбавлення прав людини є предметом уваги Європейського Суду з прав людини, а також Європейського комітету з питань запобігання катуванню чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Вироблені ними стандарти стосуються, як правило, процесу відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, оскільки питання його призначення належать до внутрішнього розсуду держав.

ЄСПЛ у низці своїх рішень виділив критерії відповідності довічного позбавлення волі ст.3 Конвенції. Так, у вже згаданому рішенні «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства», Суд тлумачить ст.3 Конвенції як таку, що вимагає скорочення (зменшення) вироку, яким особі було призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі в розумінні існування механізму, який дозволяє національним органам влади визначати, чи є зміни у поведінці засудженого і прогрес у напрямку його реабілітації настільки значними, що подальше застосування до нього первинно призначеного покарання більше не може бути виправдане жодними законними підставами⁸². Вироблений Судом підхід став орієнтиром для європейських держав у питанні реформування пенітенціарної системи (детальніше позиція ЄСПЛ з приводу покарання у вигляді довічного позбавлення волі проаналізована у Розділі 3.2.1.).

Європейський комітет запобігання катуванню є інституцією Ради Європи, уповноваженою на моніторинг дотримання державами-членами своїх зобов'язань за ст.3 Конвенції. Завдяки візитам, звітам та рекомендаціям Комітету в Європі формується пенітенціарна політика. Окремі з цих рекомендацій стосуються осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Зокрема, Комітет виробив принципи, яким має відповідати поводження з довічно засудженими:

⁸² Vinter and Others v. the United Kingdom, para 119

1) принцип індивідуалізації: відбування довічного позбавлення волі повинно базуватися на індивідуальному плані, що адаптується до потреб та ризиків ув'язненого;

2) принцип нормалізації: довічно засуджені, так само як і інші в'язні, повинні піддаватися лише тим обмеженням, які є необхідними для їх безпеки та належного відбування призначеного їм покарання;

3) принцип відповідальності: довічно засуджені повинні мати можливість брати на себе особисту відповідальність за повсякденне життя у в'язниці, включаючи участь у розробці індивідуального плану відбування покарання;

4) принципи охорони та безпеки: необхідно чітко розмежовувати будь-які потенційні ризики довічно засуджених по відношенню до зовнішнього світу та по відношенню до інших в'язнів, осіб, які відвідують довічників, чи осіб, які працюють у в'язниці;

5) принцип несегрегації: довічно засуджені не повинні бути відокремлені від інших в'язнів лише на підставі їхнього вироку; їм слід дозволити спілкуватися з іншими ув'язненими, враховуючи відповідні фактори та ризики;

б) принцип прогресу: довічно засуджених слід заохочувати та давати змогу прогресувати у відбуванні покарання; такий прогрес має бути спрямований на покращення режиму та умов відбування покарання ув'язненими на основі їхньої особистої поведінки і співпраці з персоналом та іншими ув'язненими⁸³.

Як бачимо, міжнародне право прав людини має розгалужену систему стандартів та критеріїв застосування довічного позбавлення волі.

Станом на сьогодні українське законодавство та правозастосовна практика не відповідають цим стандартам (аргументи на користь цієї тези наведені у Розділі 2 і 3). З огляду на обов'язковість рішень ЄСПЛ для України та прагнення нашої держави зберегти імідж на міжнародній арені, імплементація вказаних принципів в українське право неминуча. На жаль, поки що для цього недостатньо політичної волі (Верховною Радою України неодноразово відхилені

⁸³ European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Situation of life-sentenced prisoners. Extract from the 25th General Report of the CPT, published in 2016, p.5

прогресивні законопроекти у сфері довічного позбавлення волі) та розробки такого механізму правового регулювання цього покарання, який не лише б втілював євростандарти, але й враховував українські правові реалії.

Правове регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі міжнародним кримінальним правом пов'язане з діяльністю трьох міжнародних судових інституцій:

1) Міжнародний трибунал щодо Руанди. Відповідно до Правила 101 (А) Правил процедури та доказування, МТР уповноважений застосовувати покарання у вигляді довічного позбавлення волі⁸⁴. Жодних інших правил застосування цього покарання документ не містить. Їх намагалася виробити прецедентна практика МКТР, однак вчені вказують, що вона так і не спромоглася виділити чітких критеріїв відмежування довічного позбавлення волі від «позбавлення волі на строк, включаючи решту життя підсудного» чи його застосування⁸⁵. Так, в аспекті відмежування зазначених покарань, вказується, що у випадку позбавлення волі на строк, включаючи решту життя підсудного, завжди залишається можливість його зменшення, на відміну від довічного позбавлення волі⁸⁶. Що стосується критеріїв застосування довічного позбавлення волі, основним є тяжкість вчиненого злочину. МКТР зазначає, що довічне ув'язнення може бути застосоване, навіть якщо існують пом'якшувальні обставини, допоки «тяжкість злочину вимагає введення передбаченого життєвого покарання»⁸⁷ для тих, хто спланував і організував злочини та брав у їх вчиненні з «особливою ретельністю та садизмом»⁸⁸ незалежно від формальної позиції⁸⁹. Загалом, за час своєї діяльності з 1995 року, МТКР виніс 93

⁸⁴ International Criminal Tribunal for Rwanda, 13 May 2015. Rules of procedure and evidence [online]. Available at: <http://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/legal-library/150513-rpe-en-fr.pdf> (Accessed: 10 October 2018)

⁸⁵ Gumboh, E. (2011) 'The Penalty of Life Imprisonment under International Criminal Law', p. 79

⁸⁶ Kambanda v Prosecutor, ICTR-97-23-A, appeals judgment 19 October 2000, para 144

⁸⁷ Musema v Prosecutor, ICTR-96-13-A, appeals judgment 16 November 2001, para 396

⁸⁸ Simba v Prosecutor, ICTR-01-76-T, judgment and sentence 13 December 2005, para 434

⁸⁹ Karera v Prosecutor, ICTR-01-74-T, judgment and sentence 7 December 2007, para 583

обвинувальні вироки, з них 15 передбачали покарання у вигляді довічного позбавлення волі⁹⁰.

2) Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії. Довкола застосування Правила 101 (А)⁹¹ і призначення МКТЮ довічного позбавлення волі довгий час тривала суперечка, оскільки суди колишньої Югославії не мали права застосовувати довічне ув'язнення, лише смертну кару або максимальний строк позбавлення волі на 20 років⁹². У відповідь на це, МКТЮ вказав, що по-перше, він не зв'язаний максимальним покаранням національних судів⁹³, а по-друге, довічне позбавлення волі є природньою альтернативою смертній карі⁹⁴. Такі твердження доволі сумнівно оцінені вченими-правниками, які вказували на те, що застосування довічного позбавлення волі було *ultra vires* Статуту МКТЮ, який керувався в тому числі нормами національного права Югославії⁹⁵. Попри це, за час своєї діяльності з 1993 року, МКТЮ виніс 90 обвинувальних вироків⁹⁶, з них 3 передбачали покарання у вигляді довічного позбавлення волі⁹⁷.

3) Міжнародний кримінальний суд. На сьогодні МКС – найвпливовіша міжнародна судова інституція у сфері кримінального права. До його компетенції віднесено кримінальне переслідування осіб, відповідальних за геноцид, військові злочини і злочини проти людяності, тобто особливої з точки зору тяжкості

⁹⁰ Prosecutor v Akayesu, ICTR-96-4, judgment 2 September 1998; Prosecutor v Gacumbitsi, ICTR-01-64, judgment 17 June 2004; Prosecutor v Hategekimana, ICTR-00-55B, judgement and sentence 6 December 2010; Prosecutor v Kambanda, ICTR-97-23, judgment and sentence 4 September 1998; Prosecutor v Kamuhanda, ICTR-99-54A, judgement 22 January 2004; Prosecutor v Karemera et. al, ICTR-98-44, judgment and sentence 2 February 2012; Prosecutor v Karera, ICTR-01-74-T, judgment and sentence 7 December 2007; Prosecutor v Kayishema et. al, ICTR-95-1, judgment and sentence 21 May 1999; Prosecutor v Muhimana, ICTR-95-1B, judgement 18 April 2005; Prosecutor v Musema, ICTR-96-13, judgment and sentence 27 January 2000; Prosecutor v Ndindabahizi, ICTR-01-71, judgement 15 July 2004; Prosecutor v Nzabonimana, ICTR-98-44D, judgment and sentence 31 May 2012; Prosecutor v Renzaho, ICTR-97-31 judgment and sentence 14 July 2009; Prosecutor v Rutaganda, ICTR-96-3, judgment and sentence 6 December 1999; Prosecutor v Seromba, ICTR-01-66, judgment 13 December 2006

⁹¹ International Criminal Tribunal for former Yugoslavia, 10 July 2015. Rules of procedure and evidence [online]. Available at: http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Rules_procedure_evidence/150710-it-282-en.pdf (Accessed: 10 October 2018)

⁹² Schabas W.A. (2000) 'Perverse effects of the nulla poena principle: National practice and the ad hoc tribunals', European Journal of International Law, 11, pp. 521-525

⁹³ Prosecutor v Tadić, IT-94-1-T, sentencing judgment, 14 July 1997, para 21

⁹⁴ Prosecutor v Erdemovic, IT-96-22-T, sentencing judgment 29 November 1996, paras 33-39

⁹⁵ Van Zyl Smit, D., 2002. Taking Life Imprisonment Seriously in National and International Law, p.181

⁹⁶ Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії завершив роботу [Електронний ресурс] // Радіо свобода. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28931961.html>

⁹⁷ Prosecutor v Galić, IT-98-29-A, appeals judgment 30 November 2006; Prosecutor v Stakić, IT-97-24-T, appeals judgment 31 July 2003; Prosecutor v Lukić, IT-98-32/1-T, judgment 20 July 2009

категорії злочинів. Природно, що покарання за їх вчинення має бути відповідним. Саме тому період становлення МКС не оминула дискусія про можливість застосування ним смертної кари⁹⁸. Тим не менш, ст.77 Римського Статуту МКС як найтяжче, виняткове покарання передбачено саме довічне позбавлення волі, застосування якого може бути виправдане винятково тяжким характером злочину та індивідуальними обставинами особи, визнаної винною в його вчиненні⁹⁹. Умови застосування довічного позбавлення волі передбачає не лише Римський Статут як установчий документ МКС, а й Правила процедури та доказування. Так, ст.145 (3) Правил додатково передбачає, що застосування довічного позбавлення волі можливе при існуванні однієї або декількох обтяжуючих обставин, передбачених ст.145 (2) (до прикладу, етнічна чи релігійна дискримінація як підґрунтя вчинення злочину)¹⁰⁰. Попри це, вчені відзначають ряд проблем, пов'язаних з правовою регламентацією довічного позбавлення волі МКС. Це і відсутність вичерпного, всеохоплюючого списку обтяжуючих обставин, і неможливість впливу пом'якшувальних обставин на застосування довічного позбавлення волі¹⁰¹. Ці та інші проблеми залишаються невирішеними і через відсутність судової практики з зазначеного питання. Так, за 15 років існування МКС ще жодного разу не призначав покарання у вигляді довічного ув'язнення. Більше того, попри усталену практику вимоги суворішого покарання, ніж те, яке буде фактично накладене, Офіс Прокурора МКС також ще не домагався застосування до обвинуваченого покарання у вигляді довічного ув'язнення. Найсуворіше покарання, застосовне Міжнародним Кримінальним Судом – позбавлення волі на строк 18 років¹⁰².

⁹⁸ Bassiouni M.C., 2005. *The Legislative History of the International Criminal Court: An Article-by-Article Evolution of the Statute from 1994-1998*. New York: Transnational Publishers, Ardsley, 1500 pp.

⁹⁹ UN General Assembly, *Rome Statute of the International Criminal Court* (last amended 2010), 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6, available at: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b3a84.html> (accessed 10 October 2018)

¹⁰⁰ 2. *International Criminal Court, Rules of Procedure and Evidence* (last amended 2010), 3-10 September 2002, ISBN 92-9227-278-0, available at: <https://www.icc-cpi.int/iccdocs/pids/legal-texts/rulesprocedureevidenceeng.pdf> (accessed 10 October 2018)

¹⁰¹ Marchesi D. *Imprisonment for Life at the International Criminal Court*. *Utrecht Law Review*, Vol. 14, No. 1, (February 9, 2018), p. 97-115, [online]. Available at: <https://ssrn.com/abstract=3128773> (Accessed: 10 October 2018)

¹⁰² The Lubanga case (Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute), ICC-01/04-01/06 (10 July 2012)

Таким чином, міжнародне кримінальне право, хоч і передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі, однак ні в нормативних положеннях, ні в прецедентній практиці не виробило чіткої регламентації його застосування. На міжнародному рівні довічне позбавлення волі – дійсно виняток з правила і прикладів його призначення – одиниці. Відтак, станом на сьогодні про якісь тенденції щодо можливості звільнення від нього говорити ще зарано.

1.3.2. Зарубіжний досвід призначення та відбування довічного позбавлення волі

Систематизація зарубіжного досвіду у правовому регулюванні довічного позбавлення волі дозволяє виділити різноманітні підходи до призначення та відбування цього виду покарання, а також визначити серед них місце України. Крім того, прогресивні зарубіжні законодавчі положення можуть стати в пригоді при реформуванні інституту довічного позбавлення волі в Україні.

Втім, складність аналізу зарубіжного досвіду у питанні довічного позбавлення волі полягає у вже згаданих різних підходах до його розуміння. Так, згідно з узагальненням, підготовленим Міжнародною Пенітенціарною Репормою та Ноттінгемським університетом, довічне позбавлення волі в юрисдикціях різних держав передбачає:

1. Довічне ув'язнення де-юре, яке у свою чергу може означати:

— довічне позбавлення волі без можливості умовно-дострокового звільнення (LWOP);

— довічне позбавлення волі без можливості умовно-дострокового звільнення, однак з можливістю помилування, пом'якшення чи заміни цього виду покарання іншим (LWOP);

— довічне позбавлення волі з можливістю умовно-дострокового звільнення за рішенням суду (LWP);

— довічне позбавлення волі з можливістю умовно-дострокового звільнення автоматично, після відбуття певного строку позбавлення волі (LWP);

2. Довічне ув'язнення, де-факто, яким вважаються:
 - тривалі строки позбавлення волі (від 99 років та більше);
 - безстрокове попереднє ув'язнення після засудження¹⁰³.

З іншого боку, огляд довічного позбавлення волі у законодавстві інших країн не має на меті аналіз усіх держав. Для розуміння того чи іншого підходу до довічного позбавлення волі достатньо навести приклад двох-трьох держав, які його дотримуються, та проаналізувати, як цей підхід відображений у їхньому законодавстві. Крім того, важливо правильно означити критерій, за яким здійснюється поділ держав на певні групи. У цій роботі такими критеріями є існування формального покарання у вигляді довічного позбавлення взагалі та можливість умовно-дострокового звільнення від відбування цього покарання. З їх врахуванням можна виділити три групи держав, що дотримуються певного підходу у правовому регулюванні довічного позбавлення волі:

1. Держави, законодавство яких взагалі не передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Як вказує О.В. Гончарук, на європейському континенті до таких держав належать Іспанія, Португалія, Словенія, Норвегія¹⁰⁴. На американському континенті від довічного позбавлення волі відмовилося багато країн Латинської Америки – Бразилія, Венесуела, Колумбія тощо. У зазначених державах позбавлення волі завжди має строковий характер (від 21 року у Норвегії¹⁰⁵ до 60 років у Колумбії¹⁰⁶). Без сумніву, відміна довічного позбавлення волі з точки зору прав людини є надзвичайно прогресивним кроком, але наслідки, породжені цим не завжди позитивні:

— здавалося б, ті держави, що відмовилися від довічного позбавлення волі, мали б мати найнижчі показники злочинності. Натомість, Латинська

¹⁰³ Penal Reform International (PRI), Van Zyl Smit D., Appleton C., 2018. Life imprisonment. A policy briefing, p.2

¹⁰⁴ Гончарук О. Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання у кримінальному праві європейських держав [Електронний ресурс] / О. Гончарук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2012. - Вип. 104(1). - С. 185-187. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2012_104\(1\)_70](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2012_104(1)_70)

¹⁰⁵ Wikiversity (2017). 'Comparative law and justice/Norway, 30 April, [online]. Available at: https://en.wikiversity.org/wiki/Comparative_law_and_justice/Norway (Accessed: 10 October 2018)

¹⁰⁶ Wikiversity (2018). 'Comparative law and justice/Columbia, 5 October, [online]. Available at: https://en.wikiversity.org/wiki/Comparative_law_and_justice/Columbia (Accessed: 10 October 2018)

Америка, зокрема Колумбія, потерпає від торгівлі людьми¹⁰⁷ та наркотиками¹⁰⁸ і жодної позитивної тенденції між відміною довічного позбавлення волі та зменшенням рівня злочинності у державі не спостерігається;

— надмірні строки позбавлення волі у певних державах фактично перетворюють покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк на довічне позбавлення волі. До прикладу, у тій же Колумбії, де максимальний термін ув'язнення становить 60 років, а середня тривалість життя – 75¹⁰⁹, засудження до цього виду покарання майже завжди передбачає смерть за ґратами;

— покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк не завжди пропорційне тяжкості вчиненого злочину. З такою проблемою зіткнулася Норвегія, законодавство якої максимальним покаранням передбачає 21 рік позбавлення волі. Саме до цього покарання засуджений терорист Андреас Брейвік, жертвами якого стали 77 людей¹¹⁰. З боку норвежців та міжнародної спільноти такий строк оцінено критично. Сам засуджений назвав його «жалюгідним»¹¹¹.

2. Держави, законодавство яких передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі без можливості умовно-дострокового звільнення. Такими державами є Болгарія, Нідерланди, Швеція, Естонія, Великобританія¹¹². О.В. Гончарук вказує на те, що у Великобританії зафіксовано більше 20 вироків, де суд не встановив мінімального строку позбавлення волі, а отже, ув'язнені відбувають покарання без можливості подачі будь-якого прохання про звільнення¹¹³. Зрештою, в останні роки у Великобританії спостерігається частіше застосування довічного позбавлення волі. Так, за О.В. Хорошуном, “якщо 30

¹⁰⁷ USA Department of State, Office to monitor and combat trafficking in persons (2017). Trafficking in Persons Report 2017, [online]. Available at: <https://www.state.gov/documents/organization/210740.pdf> (Accessed: 10 October 2018)

¹⁰⁸ Colombia Reports Data (2018). Colombia's drug trade, 24 July, [online]. Available at: <https://data.colombiareports.com/colombia-drug-trafficking/> (Accessed: 10 October 2018)

¹⁰⁹ World Life Expectancy (2018). Colombia: Life Expectancy, [online]. Available at: <https://www.worldlifeexpectancy.com/colombia-life-expectancy> (Accessed: 10 October 2018)

¹¹⁰ Андреаса Брейвіка за вбивство 77 людей посадили на 21 рік [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://tsn.ua/svit/andersa-breyvika-za-vbivstvo-77-lyudey-posadili-na-21-rik.html>.

¹¹¹ Там само

¹¹² Гончарук О. Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання у кримінальному праві європейських держав, с. 186

¹¹³ Там само

років тому у Великобританії було 730 осіб, які відбували покарання у виді довічного позбавлення волі, то сьогодні їх більше 4500”¹¹⁴. Тому доленосне рішення ЄСПЛ, яким вперше констатовано порушення ст. 3 Конвенції у випадку, якщо правова регламентація довічного позбавлення волі не передбачає ефективного дієвого механізму звільнення від нього, винесено саме проти Великобританії. До країн, що не передбачають механізму умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі належать також Україна та її північний сусід – Білорусія. У цій державі, як і в Україні, допускається заміна довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк. Ст.58 Кримінального кодексу Республіки Білорусь, передбачає, що після відбуття 20 років позбавлення волі особою, засудженою до довічного ув'язнення, суд, з огляду на поведінку засудженого, стан його здоров'я або вік, може замінити подальше відбування довічного ув'язнення позбавленням волі на певний строк, але не понад 5 років¹¹⁵. Втім, у регламентації довічного позбавлення волі в Україні та Білорусії є одна суттєва відмінність. Законодавство Білорусії (як і Російської Федерації) забороняє застосування довічного позбавлення волі до жінок, що, на мою думку, є прогресивним положенням, вартим уваги з боку українського законодавця.

3. Держави, законодавство яких передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі з можливістю умовно-дострокового звільнення. О.В. Гончарук наголошує на тому, що умовно-дострокове звільнення від відбування довічного позбавлення волі передбачено більшістю європейських держав¹¹⁶. Серед них – Польща, Російська Федерація, Латвія. Сполучені Штати Америки, як вже було зазначено, передбачають два види довічного позбавлення – з та без можливості умовно-дострокового звільнення. У державах, де існує цей

¹¹⁴ Хорошун О. В. Особливості правової регламентації порядку виконання і відбування покарання у виді довічного позбавлення волі у зарубіжних країнах [Електронний ресурс] / О. В. Хорошун // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Право". - 2012. - Вип. 18. - С. 106-111. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2012_18_19

¹¹⁵ Criminal Code of the Republic of Belarus (1999, amended 2010) [online]. Available at: <https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/10048> (Accessed: 10 September 2018)

¹¹⁶ Гончарук О. Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання у кримінальному праві європейських держав, с. 186

механізм, рамки застосування умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі дуже строгі. Вони визначаються:

— обставинами, за наявності яких не допускається умовно-дострокове звільнення від довічного позбавлення волі. Б.О. Кириць наводить приклад Франції, ст.121-3 КК якої встановлює, що у випадку умисного вбивства неповнолітнього віком до 15 років із звалтуванням, тортурами або актами жорстокості, суд, при присудженні покарання у вигляді довічного позбавлення волі може прийти до висновку про неможливість умовно-дострокового звільнення^{117 118}. У Флориді, США, закон забороняє застосування LWP, якщо особа вчинила серйозний злочин у трирічний термін після її засудження за вчинення попереднього злочину (відомий випадок, коли 22-річний підсудний отримав вирок LWOP за пограбування магазину сендвічів у зв'язку з тим, що був звільнений від відбування покарання при попередньому засудженні за вживання наркотиків)¹¹⁹.

— підставами, за наявності яких допускається умовно-дострокове звільнення від довічного позбавлення волі. Як правило, таких підстав декілька, і застосовуються вони не альтернативно, а в сукупності. Серед них:

а) відбуття певного строку позбавлення волі. У різних державах цей строк різний. Так, у сусідній Польщі, ст.78 Кримінального кодексу встановлює 25-річний строк для умовно-дострокового звільнення¹²⁰. Ст.79 Кримінального кодексу Російської Федерації також передбачає можливість умовно-дострокового звільнення після відбуття 25 років тюремного ув'язнення¹²¹.

¹¹⁷ Criminal Code of France (1992, amended 2016) [online]. Available at: https://www.legislationline.org/download/action/download/id/6382/file/France_CC_am2016_fr.pdf (Accessed: 10 September 2018)

¹¹⁸ Кириць Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних держав // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор Б.В. Щур. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 1. – С. 266-286

¹¹⁹ Nellis, A., (2010) 'Throwing Away the Key: The Expansion of Life Without Parole Sentences in the United State', Federal Sentencing Reporter, 23, pp. 27–32

¹²⁰ Criminal Code of the Republic Poland (1997, amended 2016) [online]. Available at: https://www.legislationline.org/download/action/download/id/6417/file/Poland_CC_1997_am2016_pl.pdf (Accessed: 10 September 2018)

¹²¹ Criminal Code of the Russian Federation (1996, amended 2012) [online]. Available at: <https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/12779> (Accessed: 10 September 2018)

Кримінальний кодекс Німеччини у ст.57 для умовно-дострокового звільнення передбачає відбуття 15 років ув'язнення¹²². Цікавий підхід у регулюванні необхідного строку відбуття покарання демонструє Канада. Там цей строк залежить від тяжкості вчиненого злочину (від 10 років за вбивство другого ступеня до 25 років за вбивство першого ступеня)^{123 124}.

б) виправлення особи. Виправлення особи як підстава для умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі – доволі збірний фактор, який законодавство кожної держави тлумачить по-іншому. Так, законодавство Польщі зобов'язує при вирішенні питання про виправлення засудженого враховувати низку додаткових факторів: особу винного, його спосіб життя до і після скоєння злочину, поведінку під час відбування покарання, обставини вчинення інкримінованого йому діяння і спричинені ним наслідки¹²⁵. КК Російської Федерації у вже згаданій ст.79 встановлює можливість умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, якщо суд встановить, що особа не потребує подальшого відбування цього покарання та при відсутності у засудженого злісних порушень встановленого порядку відбування покарання протягом попередніх 3 років¹²⁶. Кримінальний кодекс Німеччини у ст.57 допускає таку можливість, якщо серйозність вини засудженого не вимагає продовження застосування довічного позбавлення волі¹²⁷. У Сполучених Штатах особа, що претендує на умовно-дострокове звільнення від довічного позбавлення

¹²² Criminal Code of the Federal Republic of Germany (1971, amended 2016) [online]. Available at: (Accessed: 10 September 2018)

https://www.legislationline.org/download/action/download/id/6386/file/Germany_CC_am2016_de.pdf

¹²³ 10. Criminal Code of Canada (1985, amended 2017) [online]. Available at: https://www.legislationline.org/download/action/download/id/7346/file/Canada_CC_EN_FR_2017.pdf (Accessed: 10 September 2018)

¹²⁴ Заєць М.В. Зарубіжний досвід виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. [Електронний ресурс] / М.В. заєць, Ю.Ю. Матвеева // Порівняльно-аналітичне право. - 2016. - № 5. - С. 258-260. - Режим доступу: http://www.pap.in.ua/5_2016/78.pdf

¹²⁵ Кириць Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних держав, с. 276

¹²⁶ Criminal Code of the Russian Federation, art.79

¹²⁷ Criminal Code of the Federal Republic of Germany, art.57

волі, перед цим зобов'язана представити програму своєї ресоціалізації, тобто повторної інтеграції у суспільне життя¹²⁸.

в) додаткові умови. В ряді країн встановлені додаткові вимоги, яким має відповідати особа, засуджена до довічного позбавлення волі, аби успішно претендувати на умовно-дострокове звільнення від нього. До прикладу, Кримінальний кодекс Латвії у ст.61 вказує, що довічно засуджена особа може бути звільнена від цього покарання, якщо вона відшкодувала заподіяну злочином шкоду, а у випадку, якщо він вчинений на ґрунті алкоголізму, наркоманії чи токсикоманії, – ще й якщо погодилась на лікування¹²⁹ ¹³⁰. Ст.745.2 КК Канади передбачає надання присяжними додаткових рекомендацій, у яких вони можуть виловити свою думку з приводу умовно-дострокового звільнення¹³¹.

Таким чином, до регламентації довічного позбавлення волі держави підходять кардинально по-різному. В одних країнах його немає взагалі, в інших призначення довічного ув'язнення дійсно означає, що особа решту життя проведе у в'язниці, в третіх – законодавство передбачає практичну можливість звільнення від відбуття цього покарання після 10 років перебування за ґратами. Особисто мені імпонує підхід, якого дотримуються більшість провідних держав світу і який передбачає можливість умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі. За такого підходу, з одного боку, дотримані інтереси правосуддя та потерпілої сторони, адже особі призначене пропорційне тяжкості злочину покарання і далеко не завжди вона зможе отримати умовно-дострокове звільнення від нього, а з іншого, засуджений, який по відбутті певного строку тюремного ув'язнення демонструє щирий жаль з приводу скоєного, усвідомлення недопустимості повторного вчинення злочину, належно себе поводить та прагне стати гідним членом суспільства, при виконанні ряду

¹²⁸ Кириць Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних держав, с. 276

¹²⁹ 16. Criminal Law of the Republic of Latvia (1998, amended 2013) [online]. Available at: https://www.legislationline.org/download/action/download/id/4796/file/Latvia_CC_am2013_lt.pdf (Accessed: 10 September 2018)

¹³⁰ Кириць Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних держав, с. 277

¹³¹ Criminal Code of Canada, art. 745.2

жорстких умов має реальний шанс на звільнення. Вважаю, що позитивний досвід таких країн, як Польща, Латвія, Чехія, кожна з яких передбачає свою процедуру умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, цілком вартий запозичення. З одного боку, правові системи цих держав схожі з українською, оскільки порівняно недавно звільнилися від радянської спадщини та перебувають у сім'ї держав континентального права, а з іншого – вони успішно демонструють, як органічно імплементувати європейські стандарти у національне законодавство та практику.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

У Розділі I «Загальні засади дослідження покарання у вигляді довічного позбавлення волі» проаналізовано стан дослідження довічного позбавлення волі в зарубіжній та українській науковій літературі, історію становлення та розвитку цього виду покарання в Україні, а також міжнародний і зарубіжний досвід у призначенні та відбуванні довічного позбавлення волі.

У зарубіжній науковій літературі у сфері довічного позбавлення волі найбільш дискусійними питаннями визнано: запровадження довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі; відповідність довічного позбавлення волі доктрині прав людини; доцільність запровадження механізму умовно-дострокового звільнення від нього.

В українській науковій літературі у сфері довічного позбавлення волі виділено три групи досліджуваних питань:

1) питання, висвітлені у науковій літературі однозначно: історія покарання у вигляді довічного позбавлення волі, передумови та причини його появи в українському кримінальному праві; визначення поняття довічного позбавлення волі, мета, характеристика цього виду покарання;

2) дискусійні питання, щодо яких є загальні пропозиції вирішення: правова природа довічного позбавлення волі, суб'єктний склад осіб, до яких може застосовуватися це покарання; відповідність умов відбування довічного позбавлення волі принципу гуманізму; ефективність помилування як механізму звільнення від довічного позбавлення волі; запровадження умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі;

3) питання, що станом на сьогодні не висвітлені у науковій літературі: системний огляд правозастосовної практики довічного позбавлення волі; оцінка можливості звільнення від довічного позбавлення волі з врахуванням стандартів Європейської Конвенції та практики Європейського суду; аналіз звільнення від відбування довічного позбавлення волі у зв'язку з хворобою; перспективи

впровадження умовно-дострокового звільнення від цього виду покарання. Вказана група питань заслуговує особливої уваги, адже їх належна розробка науковим середовищем може стати передумовою прогресивної реформи у сфері довічного позбавлення волі.

Історичний аналіз довічного позбавлення дозволяє виокремити три періоди становлення та розвитку цього виду покарання:

1) період застосування прообразів довічного позбавлення волі (XI ст. – початок XX ст. Історичними прообразами довічного позбавлення волі були вигнання з громади, безстрокове ув'язнення, вислання, каторжні роботи;

2) період незастосування довічного позбавлення волі як виду покарання (початок XX ст. – початок XXI ст.). Перебуваючи у складі Радянського Союзу, Україна керувалася його нормативно-правовими актами, які не передбачали довічного позбавлення волі. Натомість застосовувалися такі покарання як смертна кара (через розстріл), виправно-трудова робота, тюремне ув'язнення.

3) період становлення довічного позбавлення волі як окремого виду покарання (початок XXI ст. – теперішній час). В незалежній Україні становлення довічного позбавлення волі розпочалося з відміни смертної кари та супроводжувалося внесенням змін до чинного законодавства, а згодом – ухваленням Кримінального кодексу України 2001 року.

Попри різні умови, в яких існувало довічне позбавлення волі, історичний досвід звільнення від відбування цього виду покарання заслуговує на увагу та імплементацію в теперішнє законодавство.

Визначено, що з середини 2000-тих років в українському науковому правничому середовищі розпочинається дискусія щодо можливості звільнення від довічного позбавлення волі. Станом на зараз вона перебуває на рівні зареєстрованих законопроектів, жоден з яких Верховною Радою України поки остаточно не прийнятий.

На міжнародному рівні довічне позбавлення волі регулюється міжнародним правом прав людини та міжнародним кримінальним правом.

На універсальному рівні захисту прав людини довічне позбавлення волі повинно застосовуватись так, аби не бути надмірно жорстоким покаранням. На європейському рівні захисту прав людини Радою Європи ухвалена низка документів, що регулюють питання відбування довічного позбавлення волі. Крім того, критерії відповідності застосування цього покарання Європейській Конвенції містяться у рішеннях Європейського Суду з прав людини. Окремі стандарти поведінки з довічно засудженими особами вироблені Європейським комітетом запобігання катуванню. Національне законодавство та правозастосовна практика України на разі не відповідають цим стандартам і потребують реформування.

У сфері міжнародного кримінального права довічне позбавлення волі застосовувалося в діяльності міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, а тепер – в діяльності Міжнародного кримінального суду, щоправда формально, оскільки МКС ще не виробив жодного прецеденту його застосування.

Досвід зарубіжних держав виявляє три основні підходи до покарання у вигляді довічного позбавлення волі та можливості звільнення від нього:

1) відсутність покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Цього підходу дотримуються Іспанія, Португалія, Словенія, Норвегія, країни Латинської Америки. Практика показує, що хоча і відміна довічного позбавлення волі з точки зору прав людини є прогресивним кроком, наслідки, породжені цим, не завжди позитивні;

2) покарання у вигляді довічного позбавлення волі без можливості умовно-дострокового звільнення. Цього підходу дотримуються Болгарія, Нідерланди, Швеція, Естонія, Великобританія, Білорусія. Альтернативою умовно-достроковому звільненню від довічного позбавлення волі у таких державах є помилування або ж заміна цього виду покарання іншим.

3) покарання у вигляді довічного позбавлення волі з можливістю умовно-дострокового звільнення. Цього підходу дотримуються Польща, Російська Федерація, Латвія, Сполучені Штати Америки. У державах з можливістю

умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, законодавство передбачає особливі випадки, при яких не допускається умовно-дострокове звільнення, а також – кумулятивні підстави, за яких такий механізм можливий (відбуття певного строку позбавлення волі, виправлення особи, інші додаткові умови). Позитивний досвід запровадження умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, вироблений Латвією, Чехією та іншими європейськими державами, заслуговує на увагу з боку українського законодавця.

РОЗДІЛ II.

ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК НАЙСУВОРИШИЙ ВИД ПОКАРАННЯ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

2.1. Загальна характеристика покарання у вигляді довічного позбавлення волі

2.1.1. *Поняття та ознаки покарання у вигляді довічного позбавлення волі*

У чинному Кримінальному кодексі України термін довічне позбавлення волі вживається 32 рази. Разом з тим, правовому регулюванню цього виду покарання присвячена лише ст.64 КК України, а законодавче визначення відповідного поняття відсутнє взагалі. У науковій літературі довічне позбавлення волі, хоча і визначається по-різному, змістовно трактується однозначно. С.Я. Бурда визначає довічне позбавлення волі як “найбільш суворий вид основних покарань, передбачених чинним КК України”¹³². На думку Л.О. Мостепанюк, довічне позбавлення волі – це “найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства в спеціальних кримінально-виконавчих установах”¹³³. Б.О Кириць вказує, що довічне позбавлення волі

“...є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину, і полягає у безстроковій (до кінця життя, пожиттєвій) ізоляції засудженого від суспільства шляхом тримання його у спеціально призначених для цього кримінально-виконавчих установах”¹³⁴.

Серед наведених визначень найбільш вдалим, на мою думку, є визначення, запропоноване Б.О. Кириць, оскільки воно дане з врахуванням ст.50 КК України (визначає, що є покаранням) та найбільш повно характеризує довічне позбавлення волі як вид покарання.

¹³² Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України, с. 247

¹³³ Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с. 6

¹³⁴ Кириць Б. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України, с.428

Беручи до уваги запропоновану дефініцію, доцільно визначити ознаки покарання у вигляді довічного позбавлення волі. При цьому, довічному позбавленню волі притаманні як загальні ознаки покарання, так і спеціальні ознаки, які відмежовують цей вид покарання від інших.

1. Загальні ознаки покарання у вигляді довічного позбавлення волі. В науці кримінального права виділяється сім ознак покарання:

- є заходом державного примусу, який застосовується від імені держави;
- є логічним юридичним наслідком, який тягне за собою вчинення кримінального правопорушення;

- є карою, що встановлює певні обмеження прав і свобод засудженої особи, втрати, які повинен понести засуджений в процесі відбуття покарання;

- застосовується лише до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України;

- призначається лише судом від імені держави на підставі окремого процесуального документу – обвинувального вироку суду;

- має публічний характер і є обов'язковим для виконання всіма громадянами, посадовими особами та органами на території України;

- спричиняє особливий правовий наслідок для засудженого після відбуття ним покарання – судимість впродовж певного строку¹³⁵.

У стосунку до покарання у вигляді довічного позбавлення волі ці ознаки не викликають жодних застережень. Втім, судимість особи як ознака покарання, у випадку призначення довічного ув'язнення, має місце лише тоді, коли засудженому в порядку помилування його замінено на строкове позбавлення волі.

2. Особливі ознаки покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Особливі ознаки довічного позбавлення волі дозволяють визначити його місце в

¹³⁵ Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. - К.: Юрінком Інтер, 2013. - 712 с.

системі кримінальних покарань України, а також відмежувати довічне позбавлення волі від суміжних покарань (як позбавлення волі на певний строк):

— довічне позбавлення волі є найтяжчим видом покарання. Тяжкість виду покарання визначається його місцем у переліку покарань, передбачених ст.51 КК України. Довічне позбавлення волі у цьому списку розташоване на останньому, дванадцятому місці, що свідчить не лише про найбільший ступінь його суворості, а й про те, що застосовуватися воно має в крайньому випадку;

— довічне позбавлення волі належить до основних покарань. Так, відповідно до ст.52 КК України, основним покаранням є в тому числі і довічне позбавлення волі. Це означає, що при його застосуванні неможливе призначення інших основних покарань (громадських чи виправних робіт, арешту тощо);

— довічне позбавлення волі є загальним покаранням, тобто може бути застосоване до будь-якої особи. Однак з огляду на суворість цього виду покарання, законодавство встановлює особливі категорії осіб, застосування довічного позбавлення волі до яких не допускається (див. Розділ 2.2.);

— довічне позбавлення волі є безстроковим покаранням. Це не єдине безстрокове покарання, передбачене чинним Кодексом (безстроковими покараннями також є штраф, конфіскація майна тощо), проте, серед видів покарань, які можуть бути тільки основними, довічне ув'язнення єдине є безстроковим. Відсутність визначеного строку застосування і є критерієм для відмежування довічного позбавлення волі від позбавлення волі на певний строк чи арешту. Так, цей критерій єдиний, але він критично важливий. Тому я не поділяю пропозицію Л.О. Мостепанюк щодо об'єднання довічного та строкового позбавлення волі в одне покарання¹³⁶. На мою думку, виокремлення довічного позбавлення волі як окремого найсуворішого покарання є запорукою того, що воно дійсно застосовуватиметься лише у крайніх випадках. Нещодавно до Конституційного Суду України надійшло конституційне подання Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо офіційного тлумачення терміну

¹³⁶ Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с. 6

“позбавлення волі,” в аспекті питання, чи можна тлумачити цей термін як такий, що охоплює як вид покарання “позбавлення волі на певний строк”, так і вид покарання “довічне позбавлення волі”¹³⁷. Тому вирішення дискусії щодо правової природи покарання у вигляді довічного позбавлення волі – не за горами;

— довічне позбавлення волі полягає у ізоляції засудженого від суспільства. Так, довічно засуджені особи утримуються у спеціальних установах виконання покарань – у виправних колоніях максимального або середнього рівня безпеки з особливими умовами відбування покарань.

2.1.2. Характеристика покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Довічному позбавленню волі також притаманні усі супутні характеристики покарання. У навчальній літературі виділяють такі чотири поняття, за допомогою яких характеризується будь-яке покарання:

1) сутність покарання. Сутністю покарання є кара, що полягає в позбавленні чи обмеженні прав і свобод злочинця, необхідних для захисту суспільства, задоволення почуття обурення й справедливості як потерпілого, так і суспільства в цілому¹³⁸. Не становить виключення і довічне позбавлення волі. Сутністю цього виду покарання є кара за вчинення умисних, особливо тяжких злочинів, що, на мою думку, цілком пропорційно;

2) зміст покарання. Зміст покарання становлять правила, що встановлюють обмеження прав і свобод особи, які вона повинна зазнати в процесі застосування конкретного покарання¹³⁹. Змістом довічного позбавлення волі є безстрокова ізоляція засудженого від суспільства у спеціальних місцях;

3) форма покарання. Формою покарання є зовнішній прояв його втілення, тобто конкретний вид покарання, передбачений у санкції норми Особливої

¹³⁷ До Конституційного Суду України надійшло конституційне подання Уповноваженого ВРУ з прав людини [Електронний ресурс] // Конституційний Суд України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/do-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny-nadiyshlo-konstytuciyne-podannya-upovnovazhenogo-vru-z-5>.

¹³⁸ Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник, с. 479

¹³⁹ Там само, с. 479-480

частини Кримінального кодексу¹⁴⁰. Формою покарання у вигляді довічного позбавлення волі і є безстрокове позбавлення волі засудженої особи;

4) функції покарання. Функції покарання – це напрямки його дії. З поміж різноманітних функцій покарання (каральна, виправна, виховна), в умовах панування доктрини прав людини, пріоритетними визнаються запобіжна та соціально-відновлювальна функції¹⁴¹. І якщо першу довічне позбавлення волі однозначно виконує, то соціально-відновлювальна функція, спрямована на повернення засудженого після відбуття покарання назад у суспільство, при призначенні цього покарання та його відбуванні без помилування, залишається нереалізованою.

Окрім зазначених властивостей, будь-яке покарання характеризується також і метою. У ст.50 Кримінального кодексу України вказано три цілі, які має переслідувати покарання: кара, виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів засудженим та іншими особами¹⁴². У тому, що довічне позбавлення волі переслідує кару злочинця, а також запобігає вчиненню нових злочинів сумніватися не доводиться. Натомість така ціль як виправлення засудженого викликає сумніви, чи дійсно особа, у якої попереду смерть за ґратами, здатна стати на шлях виправлення і головне – задля чого. Виправлення засудженого, як вказував Н.А. Беляєв, полягає у тому, що застосовуючи кримінальне покарання та освітні чи трудові заходи, держава намагається із колишнього злочинця виховати чесну людину¹⁴³. Натомість, О.Ф. Міцкевич вважає, що кардинальне перевиховання засудженого неможливе, а виправлення полягає такому виховному впливі засудженого, який призведе до його готовності бути законослухняним¹⁴⁴. Тобто, у науці кримінального права виправлення засудженого розуміється як здійснення на нього такого виховного впливу, що є

¹⁴⁰ Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник, с. 480

¹⁴¹ Там само

¹⁴² Кримінальний кодекс України, ст.50

¹⁴³ Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. — 186 с.

¹⁴⁴ Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизм действия. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2005 — 329 с.

достатнім для правомірної поведінки після відбуття покарання. В аспекті довічного позбавлення волі досягнення цієї мети видається неможливим, адже про будь-яку поведінку засудженого після відбуття ним покарання вести мову складно. Не є виявом цієї мети і інститут помилування та заміни довічного позбавлення волі іншим покаранням, адже перспектива їх застосування не визначена чіткими критеріями, а радше становить щасливий виняток з правила.

Як бачимо, довічне позбавлення волі є особливим видом покарання. З одного боку, йому притаманні загальні ознаки покарання. З іншого боку, на відміну від інших видів покарань, воно не породжує судимість та навряд чи сприяє виправленню засуджених. Особливий характер покарання у вигляді довічного позбавлення волі зумовлений і його безстроковістю, адже засудженій особі невідомо, скільки часу вона проведе за ґратами. Крім того, суворість цього виду покарання визначається умовами його призначення та відбування, про що мова йтиме далі.

2.2. Призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі

2.2.1. Загальні засади призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Для того, аби застосування настільки суворого покарання як довічне ув'язнення не відбувалося свавільно та не порушувало основоположних прав людини, кримінальним законом передбачені особливі умови його призначення. Разом з тим, застосування довічного позбавлення волі, як і будь-якого іншого покарання, повинно відповідати загальним принципам призначення покарання, виробленим доктриною кримінального права та засадам призначення покарань, передбаченим у Кримінальному кодексі України. Тому аналіз призначення цього виду покарання доцільно розпочати саме із загальних засад.

У чинному КК України відсутній перелік принципів призначення покарання. Однак ще за радянських часів М.І. Бажанов виділив такі п'ять

основоположних принципів призначення покарання, які, на мою думку, цілком застосовні до довічного позбавлення волі:

1. Законність покарання – означає, що покарання повинно призначатися у точній і повній відповідності до кримінального закону¹⁴⁵. Так, довічне позбавлення волі застосовується лише за вчинення окремих особливо тяжких злочинів та лише до певної категорії осіб. Кримінальним законом визначені інші особливості призначення довічного позбавлення волі (при вчиненні незакінченого злочину, при закінченні строків давності виконання вироку тощо).

2. Обґрунтованість покарання і обов'язковість його мотивування у вирокі – означає, що воно застосовується тільки тоді, коли це справді необхідно та доцільно¹⁴⁶. У стосунку до довічного позбавлення волі принцип обґрунтованості має особливе значення. Так, у ч.1 ст.64 КК України додатково наголошується на тому, що довічне позбавлення волі застосовується лише тоді, коли суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк¹⁴⁷. Саме тому усі склади злочинів, що передбачають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, передбачають альтернативні санкції. С.Я. Бурда справедливо зазначає, що така їх конструкція не випадкова, вона “зобов'язує суд у кожному випадку призначення покарання за такий злочин спочатку вирішити питання про можливість застосування до засудженого позбавлення волі на певний строк”¹⁴⁸. Це підтверджує і судова практика. Так, відповідно до п.2 Постанови Пленуму ВСУ від 01 лютого 2003 р. №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» та п.28 Постанови Пленуму ВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання», призначення цього покарання повинне мотивуватись у вирокі з обов'язковим

¹⁴⁵ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву, с.14

¹⁴⁶ Там само, с.17

¹⁴⁷ Кримінальний кодекс України, ст.64

¹⁴⁸ Бурда С. Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари / С. Я. Бурда // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. - 2013. - Вип. 4. - С. 207-215. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_4_26

наведенням обставин, які, на думку суду, перешкоджають застосуванню позбавлення волі на певний строк¹⁴⁹.

3. Гуманність покарання – означає, що покарання ніколи не може мати за мету заподіяння фізичних страждань засудженому або приниження його людської гідності¹⁵⁰. Відповідний принцип призначення покарання втілений, у ч.3 ст.51 КК України, за якою покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність¹⁵¹. Здавалося б, правове регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі за українським законодавством відповідає цьому принципу. Втім, окремі особливості його призначення (до жінок) чи відбування (неможливість умовно-дострокового звільнення) піднімають питання про те, чи дійсно це так (відповідь на це питання дана у Розділі 3).

4. Індивідуалізація покарання – означає вимогу врахування при призначенні покарання індивідуальних особливостей конкретної справи, а, головне, особи, винної у вчиненні злочину¹⁵². І хоча ці нюанси перебувають в основному у межах кримінально-процесуальної площини, без їх врахування призначення пропорційного покарання, особливо настільки суворого, як довічне позбавлення волі, неможливе. Це підтверджує і судова практика. Провівши її аналіз, С.Я. Бурда вказує, що необхідність призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі визначається окремими обставинами справи та даними про особу винного (серед них автор називає множинність злочинів; наявність у вчиненому діянні декількох альтернативних ознак складу злочину; наявність обставин, що обтяжують покарання, та відсутність обставин, що його пом'якшують; вкрай негативну характеристику особи злочинця)¹⁵³.

¹⁴⁹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму ВСУ від 01 лютого 2003 р. №2 // Вісник Верховного суду України — 2003 р., № 1;

Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму ВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7;

¹⁵⁰ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву, с.19

¹⁵¹ Кримінальний кодекс України, ст.51

¹⁵² Там само, с.20

¹⁵³ Бурда С. Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари, с.213

До прикладу, відповідно до вироку Залізничного районного суду м. Львова від 23 жовтня 2012 року у справі №1-477/11, суд,

“...Обираючи покарання підсудним ОСОБА_4 та ОСОБА_5, суд врахував ступінь тяжкості вчинених ними злочинів, особи винних, і зокрема: ОСОБА_4, який вперше притягається до кримінальної відповідальності, посередньо характеризується за місцем проживання, є особою молодого віку, був ініціатором вчинення злочинів, приймав активну участь в їх здійсненні, а ОСОБА_5, який вперше притягається до кримінальної відповідальності позитивно характеризується за місцем проживання та останнім місцем праці, є особою молодого віку, приймав пасивну роль у вчиненні злочинів...обирає їм покарання у виді позбавлення волі”¹⁵⁴.

В результаті, саме індивідуалізовані показники, зокрема дані про підсудних, призвели до того, що одному з них (ОСОБА_4) за вчинення умисного вбивства, розбою та незаконного поводження зі зброєю судом призначене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в той час як іншому (ОСОБА_5) – позбавлення волі строком на 15 років.

Вказані обставини, які суд бере до уваги, призначаючи покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в повній мірі стосуються також і судів апеляційної та касаційної інстанцій. Так, певні обставини справи чи дані про особу винного можуть стати підставою для скасування/зміни вироку першої інстанції, яким особі було призначено покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк і призначення нового покарання – довічного позбавлення волі. Відповідно до вироку Апеляційного суду Донецької області від 15 вересня 2015 року у справі № 233/1291/15-к,

“...з матеріалів провадження вбачається, що... він був засуджений... за вмисне вбивство, що свідчить про його схильність до скоєння особливо тяжких злочинів проти особи та є обставиною, характеризуючою його особистість з вкрай негативного боку... Призначаючи ОСОБА_2 міру покарання, колегія суддів враховує ступень тяжкості скоєних ним кримінальних правопорушень, які відносяться до категорії особливо тяжких злочинів і свідчать про особливу небезпеку особи обвинуваченого для суспільства..., тому не вважає за можливе застосувати до нього позбавлення волі на певний строк”¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 23 жовтня 2012 року (у справі №1-477/11). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27242371>

¹⁵⁵ Вирок Апеляційного суду Донецької області від 15 вересня 2015 року (у справі № 233/1291/15-к). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50843815>

Цікаве рішення Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 березня 2018 року у справі № 646/4741/13-к. У справі, розглянутій ВС, призначено особі покарання у вигляді довічного позбавлення волі за опір та вбивство працівника міліції, а також незаконне володіння вогнепальною зброєю, скасоване апеляційним судом, справу направлено на новий розгляд, за наслідками якого суд першої інстанції призначив покарання у вигляді позбавлення волі на строк 15 років, а суд апеляційної інстанції – довічне позбавлення волі. Верховний Суд підтримав покарання, призначене апеляційним судом, вказавши, що:

“Вчинення засудженим двох особливо тяжких злочинів проти авторитету органів державної влади, наслідки одного з яких є незворотними (смерть працівника правоохоронного органу), а до цього ще опору працівникам міліції у поєднанні з тривалим незаконним поводженням із вогнепальною зброєю та бойовими припасами, свідчить про підвищену, надзвичайну небезпечність ОСОБА_5 для суспільства. З огляду на наведений обсяг та характер вчинених засудженим діянь, на особу винного, який є осудним, виявив явну зневагу до невід'ємного права людини на життя, апеляційний суд визнав за неможливе досягти виправлення ОСОБА_5 та попередження нових злочинів при застосуванні до нього покарання у виді позбавлення волі на певний строк... Таке рішення апеляційного суду є справедливим, відповідає загальним засадам покарання та його меті...”¹⁵⁶

Як бачимо, у більшості випадків суди належно підходять до призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, на практиці втілюючи принципи законності, обґрунтованості, а головним чином, індивідуалізації покарання. Не останню роль у цьому відіграє рівень суворості призначуваного покарання. Так, обираючи серед санкцій, передбачених відповідною статтею особливої частини Кримінального кодексу саме довічне позбавлення волі, судді відчувають внутрішню відповідальність за накладення найбільш суворого покарання і потребу пояснити таке своє рішення усім учасникам кримінального провадження, в першу чергу – обвинуваченому.

У стосунку до окремих вироків, виникають сумніви в дотриманні судом принципів призначення покарання. Так, нещодавно Верховним Судом винесено

¹⁵⁶ Ухвала Верховного Суду від 20 березня 2018 року (у справі № 646/4741/13-к). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72909510>

рішення за переглядом справи довічно засудженого Шабельника Д.Г.¹⁵⁷. Підставою такого перегляду стало винесення Європейським судом другого рішення у справі заявника, яким констатовано порушення його права на справедливий суд. Згідно з винесеною Верховним Судом постановою, касаційний суд вилучив з обвинувачення посилання на той епізод вбивства, у розслідуванні та розгляді якого ЄСПЛ у справах «Шабельник проти України»¹⁵⁸ та «Шабельник проти України N2»¹⁵⁹ встановив порушення та дійшов до висновку про можливість призначити заявнику покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Декілька суддів висловили свою окрему думку з приводу такого рішення, в якій вказали на неможливість розділення інкримінованих заявнику злочинів, оскільки їхні взаємозв'язок та сукупність і лягли в основу покарання у вигляді довічного позбавлення волі та погіршення його правового становища, оскільки за меншу кількість злочинних діянь йому призначено нове, аналогічне за своєю суворістю, покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Чи дійсно Верховний Суд не дотримався принципу законності при призначенні засудженому покарання у вигляді довічного позбавлення волі – на це питання відповідь Європейський суд з прав людини, розглянувши чергове, третє звернення заявника, яке зараз готується Українською Гельсінською спілкою з прав людини.

Одним з останніх випадків призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі є рішення Добропільського районного суду Донецької області. Так, обвинуваченого, що був раніше засуджений, суд визнав винним у зґвалтуванні та вбивстві 6-річної дівчинки і призначив йому покарання у вигляді довічного позбавлення волі¹⁶⁰. На Донеччині відповідна справа набула широкого

¹⁵⁷ Постанова Верховного Суду від 16 травня 2018 року (справа №1-13-2002). Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74158440>

¹⁵⁸ Shabelnik v. Ukraine, Application no. 16404/03, Judgment of 19 February 2009, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91401>

¹⁵⁹ Shabelnik v. Ukraine N2, Application no. 15685/11, Judgment of 01 June 2017, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173775>

¹⁶⁰ На Донеччині до довічного позбавлення волі засудили нелюда, який зґвалтував і вбив 6-річну дівчинку [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://tsn.ua/ukrayina/na-donechchini-do-dovichnogo-pozbavlennya-voli-zasudili-nelyuda-yakiy-zgvaltuvav-i-vbiv-6-richnu-divchinku-1212627.html?fbclid=IwAR22VQulAH4Rq7kGqTjEvPufqk4GII0IfaXRVDAY7shCwaIwoT8s3H2J404>

розголосу, адже зниклу дівчинку шукали впродовж 8 днів і батьки, і активісти, і поліція¹⁶¹. У відповідності з п.4 ч.1 ст.7 Закону України «Про доступ до судових рішень» (заборона розголошення у судових рішеннях інформації, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися у закритому судовому засіданні)¹⁶², у вільному доступі Єдиного державного реєстру судових рішень України, відповідний вирок не міститься¹⁶³.

5. Справедливість покарання – означає, що воно повинно правильно відображати правосвідомість та пануючу у суспільстві мораль¹⁶⁴. На жаль, довічне позбавлення волі, і у період становлення, і на сучасному етапі розвитку не завжди відображало настрої суспільства. І головний парадокс у тому, що, на відміну від міжнародної спільноти, яка піднімає питання надмірної суворості, жорстокості цього покарання, в Україні воно сприймається як «надміру легке».

Так, ще у 2005 році Л.О. Мостепанюк вказувала на несприйняття громадськістю довічного позбавлення волі (тоді застосування цього покарання підтримувало 37% опитаних нею респондентів)¹⁶⁵. У 2009 році 42,7% українців виступали за відновлення в державі смертної кари¹⁶⁶. Подібні суспільні настрої, хоча і не у таких масштабах, зберігаються і досі¹⁶⁷. На мою думку, це жодним чином не свідчить про несправедливість довічного позбавлення волі. Навпаки, ці дані підтверджують неготовність українського суспільства до розуміння та сприйняття європейських стандартів та потребу в масштабній, системній просвітницькій роботі.

¹⁶¹ На Донеччині знайшли вбитою 6-річну дівчину, яку шукали вісім днів [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://tsn.ua/ukrayina/na-donechchini-znayshli-vbitoyu-6-richnu-divchinu-yaku-shukali-visim-dniv-952010.html>

¹⁶² Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 року № 3262-IV// Офіційний вісник України. – 2010 р., № 9, стор. 40

¹⁶³ Вирок Добропільського районного суду Донецької області від 05 вересня 2018 року (у справі № 242/4389/17:). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76266303>

¹⁶⁴ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву, с.21

¹⁶⁵ Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с.6

¹⁶⁶ Майже половина українців хоче повернути смертну кару [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://tsn.ua/ukrayina/maizhe-polovina-ukrayintsiv-hoche-povernuti-smertnu-karu.html>

¹⁶⁷ Злочин і кара. Чи потрібно поновити в Україні смертну кару? [Електронний ресурс] // Радіо свобода. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1114359.html>

Незважаючи на відсутність законодавчого закріплення принципів призначення покарання, КК України визначає засади призначення покарання, (у термінології КК 1960 року – загальні начала). З часів радянського права вони не зазнали істотних змін і у ст.65 Кодексу передбачені трьома основоположними правилами, керуючись якими суд призначає покарання:

- 1) у межах, встановлених у санкції статті або частини статті Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) відповідно до положень Загальної частини КК України;
- 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання¹⁶⁸.

2.1.2. Особливі умови призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Правилам призначення покарання присвячені і наступні положення Розділу XI Загальної частини Кодексу, наводити які у цій роботі видається недоцільним. Водночас, у кримінальному законі встановлені особливі правила, або ж умови, за яких допускається чи не допускається призначення довічного позбавлення волі. Їх можна систематизувати за допомогою п'яти категорій.

1. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються об'єкта злочину. З початку воєнних дій на Сході України, кримінальне право звертає особливу увагу на такі об'єкти правової охорони, як основи національної безпеки України та мир, безпека людства і міжнародний правопорядок. Кримінальні посягання на ці охоронювані об'єкти караються значно суворіше. Такий висновок впливає з наступних законодавчих положень:

— ч.4 ст.68 КК України, відповідно до якої, довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109-114-1, проти миру, безпеки людства та міжнародного

¹⁶⁸ Кримінальний кодекс України, ст.64

правопорядку, передбачених у ст.437-439, ч.1 ст.442 та ст.443 Кодексу (детальніше склади цих злочинів проаналізовані нижче)¹⁶⁹. Отже, у тих випадках, коли мова йде про вчинення окремих злочинів, що посягають на особливі об'єкти правової охорони, законодавство дозволяє застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі навіть у випадку вчинення незакінченого злочину. Я розумію логіку законодавця, який при внесенні таких змін керувався бажанням забезпечити максимальну кримінально-правову охорону тим об'єктам, на які впродовж останніх п'яти років здійснюються неодноразові посягання з боку проросійських терористичних угруповань, але не можу погодитися з такими змінами. На мою думку, необхідність призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі за вчинення окремих злочинів зумовлена тими особливо тяжкими наслідками, які вони спричиняють (як правило, смерть однієї або більше осіб). При готуванні до злочину чи замаху на нього, у переважній більшості випадків ці наслідки відсутні. Тому я вважаю, що довічне позбавлення волі у випадку вчинення незакінченого злочину не є пропорційним покаранням;

— ч.6 ст.80 КК України, відповідно до якої давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені ст.437-439 та ч.1 ст.442 Кодексу¹⁷⁰. Знову ж таки, детальніше вказані склади злочинів, а також концепція давності проаналізовані у роботі далі, однак, застосовуючи системне тлумачення частин 5 та 6 ст.80 КК України, загальне правило можна сформулювати так: у випадку вчинення окремих злочинів, що посягають на особливі об'єкти, навіть при спливу строків давності виконання обвинувального вироку, до особи має бути застосоване первісно призначене покарання, в тому числі і довічне позбавлення волі. На відміну від попереднього положення, незастосування концепції давності до злочинів проти миру і безпеки людства видається виправданим. Так, з приводу даного питання існує загальний

¹⁶⁹ Кримінальний кодекс України, ст.68

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених: Закон України від 07 вересня 2016 року № 1492-VIII// Офіційний вісник України. – 2016 р. – № 80 – Стор. 15.

¹⁷⁰ Кримінальний кодекс України, ст.80

міжнародний консенсус у тому, що рано чи пізно особа, винна у вчиненні злочинів проти людства, які характеризуються найбільшими масштабами і найсерйознішими наслідками, повинна понести покарання¹⁷¹. Яким саме буде це покарання – держави визначають на власний розсуд, але у випадку засудження до довічного позбавлення волі, видається, що застосовуватися має саме воно.

2. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються об'єктивної сторони злочину. Ці умови стосуються безпосередніх діянь, за вчинення яких застосовується покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Їх доволі легко ідентифікувати за санкціями статей або частин статей Особливої частини Кримінального кодексу України. Так, кримінальний закон передбачає застосування довічного позбавлення волі у випадку вчинення таких злочинів:

— посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, що призвело до загибелі людей або інших тяжких наслідків – ч.3 ст.110 КК України;

— посягання на життя державного чи громадського діяча – ст.112 КК України;

— умисне вбивство за наявності обтяжуючих обставин, передбачених окремими пунктами ст.115 КК України – ч.2 ст.115 КК України;

— терористичний акт, що призвів до загибелі людини – ч.3 ст.258 КК України;

— фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів, що спричинили смерть особи чи інші тяжкі наслідки або вчинені в особливо великих розмірах – ч.3 ст.321-1 КК України;

— посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця – ст.348 КК України;

— посягання на життя журналіста – ст.348-1 КК України;

¹⁷¹ Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1986 року // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. - 1969. - № 14. - Ст.104

— посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю – ст.379 КК України;

— посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з їх діяльністю – ст.400 КК України;

— опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, пов'язані з умисним вбивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби– ч.5 ст.404 КК України;

— порушення законів та звичаїв війни, поєднані з умисним вбивством – ч.2 ст.438 КК України

— застосування зброї масового знищення, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки – ч.2 ст.439 КК України;

— геноцид – ч.1 ст.442 КК України;

— посягання на життя представника іноземної держави – ст.443 КК України;

— найманство, що призвело до загибелі людини – ч.3 ст.447 КК України;

Як бачимо, довічне позбавлення волі призначається за вчинення 15 злочинів, що значно менше у порівнянні з попереднім Кримінальним кодексом (див. Розділ 1.2.). Відповідні злочини передбачають діяння, пов'язані з умисним вбивством чи наслідками у вигляді смерті або ж посягання на життя окремих категорій осіб (державних діячів, журналістів, суддів). На мою думку, виділення додаткових осіб за професійною ознакою, посягання на життя яких карається довічним позбавленням волі, виправдане. Так, невід'ємною передумовою належного здійснення їх професійної діяльності є незалежність. Тому будь-які погрози або дії спрямовані на позбавлення життя журналіста, судді чи адвоката мають каратися особливо суворо. На жаль, останнім часом такі злочини не рідкість. До прикладу, за даними Інституту масової інформації у період з січня

по липень 2017 року лише зареєстрованих кримінальних правопорушень щодо журналістів налічувалося 149¹⁷².

Цікаво, що серед переліку злочинів, за які призначається покарання у вигляді довічного позбавлення волі, відсутня ст.109 КК України – дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади. Водночас, вже згадана норма ст.68 Кодексу дозволяє призначення довічного позбавлення волі за готування або замах на вчинення цього злочину. Як бачимо, має місце явний законодавчий ляп, адже відповідно до ч.2 та 3 ст.68 КК України, за вчинення готування до злочину чи замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати половини або двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті чи частини статті Особливої частини КК України¹⁷³.

3. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються суб'єкта злочину. Кримінальне законодавство у ч.2 ст.64 КК України визначає, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі не може застосовуватися до:

- осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років;
- осіб, що вчинили злочини у віці понад 65 років;
- жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку¹⁷⁴.

У випадку незастосування довічного позбавлення волі до окремих категорій осіб постає питання про виправданість такого кроку. Науковці оцінюють його по-різному. П.С. Матишевський вважає це проявом принципу гуманізму, який і спонукав законодавця на внесення до КК України ч.2 ст.64¹⁷⁵. Натомість, багато вчених вважають такі обмеження дискримінаційними.

¹⁷² З початку року за злочини проти журналістів відкрито 149 справ, з яких 14 передано до суду – дані ГПУ [Електронний ресурс] // Інститут масової інформації. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://imi.org.ua/news/z-pochatku-roku-za-zlochyny-proty-zhurnalistiv-vidkryto-149-sprav-z-yakyh-14-peredano-do-sudu-dani-hpu/>

¹⁷³ Кримінальний кодекс України, ст.68

¹⁷⁴ Там само, ст.64

¹⁷⁵ Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / П.С. Матишевський - К.: А.С.К., 2001. - 352 с.

Особливо критично оцінює норму ч.2 ст.64 КК України Б.О. Кириць. У своїх публікаціях науковець зазначає:

“...заборона застосування довічного позбавлення волі до зазначених у ч.2 ст.64 Кримінального кодексу осіб, як видається, жодних підстав під собою не має... і є не лише порушенням принципу рівності громадян перед законом, але й свого роду індульгенцією цим особам на вчинення особливо тяжких злочинів”¹⁷⁶.

Відповідь на питання про доцільність обмеження суб'єктного складу покарання у вигляді довічного позбавлення волі можна знайти у прецедентній практиці Європейського Суду з прав людини. У справі «Хамтоху і Аксенчик проти Росії» Суд розглянув звернення двох довічно засуджених чоловіків з приводу дискримінаційної політики Російської Федерації, законодавство якої забороняє призначення довічного позбавлення волі неповнолітнім, особам, старшим 65-років та жінкам¹⁷⁷. ЄСПЛ навів свої доводи з приводу незастосування цього виду покарання до кожної з вказаних категорій:

— до неповнолітніх – Суд вважає, що коли молоді правопорушники несуть відповідальність за свої вчинки, хоч і серйозні, це має бути зроблено з належним врахуванням їх передбачуваної незрілості, як психічної, так і емоційної, а також більшої привабливості їх особистості та здатності до реабілітації і перевиховання. Тому заборона застосування довічного позбавлення волі до такої категорії осіб є виправданою, до того ж загально прийнятою у Державах-членах Ради Європи, а також підтримується провідними міжнародними інституціями, зокрема ООН¹⁷⁸.

— до осіб, старших 65-років – Суд зазначає, що відповідно до прецеденту «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства», покарання у вигляді довічного позбавлення волі буде сумісним зі статтею 3 Конвенції лише в тому випадку, якщо на момент винесення вироку існує перспектива звільнення засудженого та можливість перегляду судового рішення. На тлі цих вимог, мета вказаної заборони збігається з інтересами права на дострокове звільнення, яке для людей

¹⁷⁶ Кириць Б. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України, с. 430

¹⁷⁷ Khamtokhu and Aksenchik v. Russia, Applications nos. 60367/08 and 961/11, Grand Chamber judgment of 24 January 2017, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170663>

¹⁷⁸ Khamtokhu and Aksenchik v. Russia, para 80

похилого віку має ще більшу вагу і не може бути просто ілюзорною можливістю. Тому, обмежуючи застосування довічного ув'язнення і встановлюючи для нього максимальну вікову межу, держава, діючи в межах свободи розсуду, використовує один із способів забезпечення гарантованих Конвенцією прав¹⁷⁹.

— до жінок – Суд, взявши до уваги різні європейські та міжнародні документи, що стосуються захисту жінок від гендерного насильства, сексуальних домагань у середовищі тюремного ув'язнення, а також потреб у захисті вагітності і материнства та проаналізувавши статистичні дані РФ, що демонструють значну різницю між загальною кількістю в'язнів чоловіків та жінок, дійшов висновку, що в основі звільнення жінок-правопорушників від довічного позбавлення волі лежить загальний, а головне виправданий інтерес¹⁸⁰.

Таким чином, визначення категорії осіб, до яких застосовується покарання у вигляді довічного позбавлення волі, ЄСПЛ відносить на розсуд держав. Однак у тих випадках, коли вони встановлюють вікові, статеві чи інші обмеження для застосування цього виду покарання, очевидно, це не є дискримінацією та порушенням принципу рівності.

У світлі наведеного рішення скептично оцінюються позиції окремих органів влади та науково-дослідних інституцій, які при спробі законодавчого виключення жінок з категорії осіб, яким може призначатися довічне позбавлення волі, опонували їй, мотивуючи це дискримінацією та порушенням рівності чоловіків та жінок, передбачених українським законодавством¹⁸¹. Свого часу, Уповноважена ВРУ з прав людини Н. Карпачова, виступаючи за скасування довічного позбавлення волі жінкам, справедливо зазначала, що тривале їх перебування в умовах постійної ізоляції та суттєвого обмеження спілкування із зовнішнім світом негативно позначається на їхніх родинних стосунках, позбавляє участі у вихованні дітей, породжує апатію до подолання асоціальних

¹⁷⁹ Ibid, para 81

¹⁸⁰ Ibid, para 82

¹⁸¹ Журавський В. С. Діалектика довічного позбавлення волі: сутність та форма гуманізації кари / В. С. Журавський, В. О. Гацелюк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. - 2015. - № 1. - С. 75-81. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_1_19

навичок¹⁸². На мою думку, говорити про законодавчу заборону застосування довічного ув'язнення до жінок ще зарано. Однак вказані аргументи ЄСПЛ, омбудсмана та міжнародний досвід окремих країн пострадянського простору, де жінкам заборонено призначати покарання у вигляді довічного позбавлення волі (Азербайджан, Білорусія, Молдова¹⁸³) дають підґрунтя для роздумів.

Що стосується застосування довічного позбавлення волі до осіб, старших 65-ти років, це питання також не оминули дискусії. Окремі науковці зазначають, що попри заборону застосування цього покарання до вказаних осіб, у разі досягнення особою, яка відбуває покарання, 65-річного віку, такої підстави для звільнення законом не передбачено¹⁸⁴. Іншими словами, йдеться про запровадження додаткової підстави звільнення від довічного позбавлення волі – досягнення особою 65-річного віку. Детальніше механізми звільнення від довічного позбавлення волі проаналізовані у Розділі 3, однак, надати оцінку запропонованій підставі звільнення доцільніше тут. Очевидно, що логіка підходу до звільнення особи від покарання у вигляді довічного позбавлення волі при досягненні 65-річного віку така ж, як і його незастосування до вказаної категорії осіб – забезпечення для них банальної можливості «дочекатися» потенційного помилування та заміни цього покарання на строкове позбавлення волі. Однак, у випадку засудження особи, яка вже досягнула 65-річного віку, з огляду на обов'язкове відбуття 20-річного строку ув'язнення, така можливість практично недосяжна. Водночас, у осіб, що досягли 65-річного віку, вже відбуваючи 5, 10, 15 років довічного позбавлення волі, шанс «дочекатися» можливості звільнення у рази вищий. Тому, на мою думку, запровадження такої додаткової підстави звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі – зайве.

¹⁸² Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України, с.252

¹⁸³ Van Zyl Smit, D., Women and life imprisonment, [online]. Available at: <https://www.law.umich.edu/workshopsandsymposia/Documents/WomenandLifeimprisonment.pdf> (Accessed: 18 October 2018)

¹⁸⁴ Дейнега М. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення свободи, с.215

4. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються суб'єктивної сторони складу злочину. Суб'єктивну сторону усіх складів злочину, за вчинення яких передбачене покарання у вигляді довічного ув'язнення, складає вина у формі умислу. Цього висновку можна дійти, проаналізувавши наведені вище злочини, за вчинення яких призначається довічне ув'язнення. Разом з тим, у ч.1 ст.64 КК України, яка регламентує покарання у вигляді довічного позбавлення волі міститься вказівка лише на вид злочину, а саме, що довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів (якими у статті 12 КК визнаються злочини, за які в тому числі призначається покарання у вигляді довічного позбавлення волі – тобто виникає ситуація, коли визначуване поняття визначається через себе самого)¹⁸⁵. Повертаючись до суб'єктивної сторони злочину, і враховуючи, що, по-перше, покарання у вигляді довічного позбавлення волі призначається лише за скоєння умисних злочинів, а-по друге, його застосування до необережних злочинів суперечить принципам призначення покарання, варто погодитися з пропозицією С.Я. Бурди, який обстоює необхідність безпосередньо у ч.1 ст.64 КК України вказати, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі встановлюється за вчинення умисних особливо тяжких злочинів¹⁸⁶.

5. Інші умови призначення довічного позбавлення волі. Інші умови призначення довічного позбавлення волі стосуються вже частково згаданих положень Розділу XI Загальної частини КК України, що визначають правила призначення покарання. З-поміж них довічного позбавлення волі безпосередньо стосуються такі норми:

— ч.4 ст.68 КК України – визначає злочини, готування до яких та замах на які можуть каратися довічним ув'язненням. Оцінка цієї норми дана в частині, яка визначає умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються об'єкта злочину, тому її коментування тут видається зайвим;

¹⁸⁵ Кримінальний кодекс України, ст.12, 64

¹⁸⁶ Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України, с. 250

— ч.2 ст.70 КК України – визначає, що якщо хоча б за один із вчинених злочинів призначено довічне позбавлення волі, остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинення менш суворих покарань довічним ув'язненням¹⁸⁷. Вказане положення демонструє один із спеціальних принципів призначення покарання при сукупності злочинів – принцип поглинання. Доцільно пригадати, що в Україні існує змішана система призначення покарань за сукупністю злочинів з такими принципами:

а) поглинання покарань – полягає в тому, що менш суворе покарання поглинається більш суворим і призначенню підлягає лише суворіше покарання¹⁸⁸;

б) часткове складання покарань – полягає в тому, що до більш суворого покарання приєднується частина менш суворого покарання і призначенню підлягає покарання у більшому розмірі, ніж суворіше покарання, але в меншому розмірі, а ніж сума більш суворого та менш суворого покарань¹⁸⁹.

в) повне складання покарань – полягає в тому, що покарання за усі злочини, що утворюють сукупність додаються і призначенню підлягає сумарне покарання¹⁹⁰.

З врахуванням зазначених принципів, застосування поглинання при сукупності злочинів, за один чи декілька з яких передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, видається виправданим. Так, особі не може бути призначене покарання більше, ніж те, яке вона фактично може відбути. Хоча у законодавстві різних країн зустрічаються і інші підходи. До прикладу, М.І. Бажанов вказує на законодавство США, де через систему абсолютного складання покарання за сукупністю злочинів відомі не поодинокі випадки засудження на строк більше 120 років або засудження на два довічних ув'язнення¹⁹¹. Пояснюється це в тому числі тим, що злочинець має

¹⁸⁷ Кримінальний кодекс України, ст.70

¹⁸⁸ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, Київ—Харків: Юрінком Інтер—Право, 2002. - 416 с.

¹⁸⁹ Там само, с.334;

¹⁹⁰ Там само, с.334-335

¹⁹¹ Там само, с. 389-390

усвідомлювати всю тяжкість вчиненого ним діяння, а також те, що навіть до кінця життя він не спокутує провину за свій злочин.

— ч.2 ст.71 КК України – аналогічна норма щодо призначення покарання за сукупністю вироків – визначає, що при складанні покарань у виді довічного позбавлення волі та будь-яких менш суворих покарань загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, визначається шляхом поглинення менш суворих покарань довічним позбавленням волі¹⁹²;

Як бачимо, інститут призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі має комплексний характер і виходить далеко за межі ст.64 КК України. Деякі законодавчі нововведення щодо правового регулювання призначення довічного ув'язнення (призначення за готування до окремих злочинів чи за замах на їх вчинення) викликають значні сумніви у їх правомірності, в той час як в інших випадках кримінальному закону явно бракує вичерпних критеріїв для вирішення відповідних правових питань (застосування давності виконання обвинувального вироку до довічно засудженої особи). Тому питання призначення довічного позбавлення волі ще довго залишатиметься дискусійним. Очевидно, що в рамках магістерської роботи вичерпно та повно проаналізувати усі аспекти призначення довічного позбавлення волі неможливо. Відтак, вказані критичні судження, законодавчі недоліки чи пропозиції створюють поле для подальших дискусій та наукових робіт.

2.3. Відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

2.3.1. Кримінально-виконавчі аспекти відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Умови, процес та інші особливості відбування покарань, в тому числі і у вигляді довічного позбавлення волі, регламентуються кримінально-виконавчим правом. Його особливістю є комплексний, розгалужений характер і наявність поряд з Кримінально-виконавчим кодексом України низки підзаконних

¹⁹² Кримінальний кодекс України, ст.71

нормативно-правових актів, призначених, головним чином, для адміністрацій установ виконання покарань.

Відбуванню покарання у вигляді довічного позбавлення волі присвячена Глава 22 КВК України, що регламентує:

1. Місця, у яких утримуються довічно засуджені особи. Відповідно до ст.150 КВК України, довічно засуджені відбувають покарання у спеціально призначених виправних колоніях (максимального рівня безпеки для чоловіків та середнього рівня безпеки для жінок), або ж в окремих секторах виправних колоній (у секторах максимального рівня безпеки при виправних колоніях середнього рівня безпеки для чоловіків та у секторах середнього рівня безпеки при виправних колоніях мінімального рівня безпеки для жінок)¹⁹³. На сьогодні довічники утримуються у Житомирській УВП (№8)¹⁹⁴, Вінницькій УВП (№1)¹⁹⁵ та інших УВП; на Львівщині – у Сокальській ВК (№47)¹⁹⁶. Довічно засуджені жінки утримуються у Качанівській ВК (№54)¹⁹⁷.

2. Умови утримання довічно засуджених осіб у місцях позбавлення волі. Відповідно до ст. ст.150-151 КВК України, засуджені до довічного позбавлення волі:

- носять одяг спеціального зразка;
- тримаються окремо від інших засуджених;
- розміщуються в приміщеннях камерного типу, як правило, по дві особи (тримання засудженого в одиночній камері дозволяється при загрозі

¹⁹³ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV// Офіційний вісник України. – 2003 р., № 33, стор. 7

¹⁹⁴ Житомирська установа виконання покарань (№8) [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://ukrprison.org.ua/department_institutions/zhitomyrska/1209364581

¹⁹⁵ Вінницька установа виконання покарань [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://ukrprison.org.ua/department_institutions/vinnitska/1238041260

¹⁹⁶ Сокальська виправна колонія (№47) [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://ukrprison.org.ua/department_institutions/lvivska/1209387248

¹⁹⁷ Качанівська виправна колонія (№54) [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://ukrprison.org.ua/department_institutions/kharkivska/1209396328

вчинення ним злочину, при загрозі застосування до нього насильства з боку інших в'язнів, а також за наявності медичного висновку)¹⁹⁸.

Як бачимо, режим утримання довічно засуджених значно відрізняється від інших ув'язнених. Відтак, постає логічне питання про виправданість та доцільність такої різниці. В науковій літературі з приводу цього посилаються на Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи N Res (2003) 23 «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі», що у ст.7 передбачає принцип нероздільного тримання довічно засуджених та засуджених на тривалі терміни ув'язнення. Так, М.А. Дейнега вказує на пряму суперечність ст.150 КВК України цій Рекомендації¹⁹⁹. Подібної думки дотримується і О.Г. Кальман²⁰⁰. Більше того, окремі автори наголошують на тому, що роздільне утримання довічно засуджених та інших в'язнів перешкоджає залученню довічників до праці через відсутність обладнаних для них цехів²⁰¹. Основний аргумент для роздільного тримання довічно засуджених та інших в'язнів стосується того, що перші, мовляв, становлять небезпеку для ув'язнених, можуть здійснювати на них негативний вплив. Однак, на думку Європейського Комітету, особи, засуджені до довічного позбавлення волі далеко не завжди становлять більшу загрозу, ніж інші в'язні, тому їхнє окреме утримування у місцях позбавлення волі можливе лише як виняток, а не поширена практика²⁰².

3. Порядок відбування засудженими покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Порядок відбування покарання, в тому числі й довічного позбавлення волі, визначається режимом, який панує у в'язниці, правами й обов'язками, якими наділені засуджені, накладеними на них заборонами тощо.

¹⁹⁸ Кримінально-виконавчий кодекс України, ст.150-151

¹⁹⁹ Дейнега М. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення свободи, с.218

²⁰⁰ Проблеми кримінально-виконавчого права: навч. посіб. / О. Г. Кальман, С. С. Мірошниченко, О. М. Подільчак та ін.; за ред. О. Г. Кальман: Нац. акад. прокуратури України. – Чернігів: Десна, 2012. – 335с.

²⁰¹ Дуюнова Т. В. Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно / Т. В. Дуюнова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. - 2014. - Вип. 27. - С. 151-160. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_2014_27_14

²⁰² European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 31 January 2015. Situation of life-sentenced prisoners, p. 4,6

Відповідно до ст.151 КВК України, правовий статус довічно засуджених осіб визначається:

— загальними положеннями, що поширюються як на осіб, засуджених до позбавлення волі, так і на довічно засуджених осіб – ці положення передбачені ст.107 КВК України і наведення їх повного переліку тут видається недоцільним;

— спеціальними положеннями, що поширюються лише на довічно засуджених осіб – ці положення передбачені ч.5-6 ст.151 КВК України, що гарантує довічно засудженим:

а) можливість придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби за гроші, зароблені у виправній колонії, одержані за переказами, за рахунок пенсії, іншого доходу;

б) короткострокове побачення 1 раз на місяць та тривале побачення 1 раз на 2 місяці з близькими родичами;

в) щоденну прогулянку тривалістю 1 година;

г) можливість брати участь у групових соціальних заходах після відбуття 5 років позбавлення волі²⁰³.

Крім того, порядок і умови відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі врегульовані Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими Наказом Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 року № 2823/5.

Правове регулювання порядку відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі викликає низку зауважень з боку вчених. Так, М.А. Дейнега вказує на колізію у визначенні строку позбавлення волі, після відбуття якого засудженим надається дозвіл брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру²⁰⁴; В.П. Севостьянов звертає увагу на непоодинокі випадки тримання довічно

²⁰³ Кримінально-виконавчий кодекс України, ст.151

²⁰⁴ Дейнега М. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення свободи, с.215

засуджених у СІЗО попри виключні випадки та обмежених строк для цього²⁰⁵. Безперечно, усі вказані проблеми є практичними та мають важливе значення для засуджених. Разом з тим, для інституту відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі вони не є фундаментальними, ключовими, тому основну увагу доцільніше приділити тим аспектам відбування довічного позбавлення волі, які мають критичне значення.

Такі проблеми у національній практиці виокремлені Європейським комітетом запобігання катуванню у ході їхніх моніторингових візитів до місць позбавлення волі в Україні. Згідно зі звітами Комітету за результатами періодичних візитів у 2013, 2016 та 2017 роках, основними проблемами, з якими стикаються довічно засуджені при відбуванні покарання, є:

1) Матеріальні умови відбування покарання. Так, у ході свого візиту у 2013 році ЄКЗК констатував утримання у камерах, призначених для двох осіб, трьох довічно засуджених, а також, відсутність природнього освітлення через матове скло²⁰⁶. Втім, загальний стан матеріальних умов для довічно засуджених на тлі всього візиту Комітетом оцінено задовільно;

2) Застосування насильства з боку адміністрації установ виконання покарань. До прикладу, під час візиту до Темнівської виправної колонії № 100, Комітет звернув увагу на практику застосування сили до довічників як негласне покарання за найменші порушення^{207 208};

²⁰⁵ Севостьянов В. П. Довічне позбавлення волі: проблеми правового регулювання та практика виконання [Електронний ресурс] / В. П. Севостьянов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. - 2006. - № 33. - С. 166-174. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_33_26

²⁰⁶ Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 29 April 2014. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 9 to 21 October 2013 [online]. Available at: <http://rm.coe.int/doc/0900001680698465> (Accessed: 09 November 2018)

²⁰⁷ Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 19 June 2017. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 21 to 30 November 2016 [online]. Available at: <http://rm.coe.int/pdf/1680727930> (Accessed: 09 November 2018)

²⁰⁸ Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 6 September 2018. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017 [online]. Available at: <http://rm.coe.int/16808d2c2a> (Accessed: 09 November 2018)

3) Незалучення в'язнів до жодного виду активності. Впродовж останніх 5 років ЄКЗК невпинно наголошує на тому, що довічно засуджені, за винятком годинної прогулянки, увесь час проводять в камерах, що особливо позначається на особах, які утримуються в одиночних камерах²⁰⁹. У стосунку до цього Комітет і надалі настійливо пропонує Україні переглянути законодавство щодо режиму тюремного ув'язнення довічників з метою залучення останніх до різного роду активностей: праці, освіти, спорту, культурних заходів тощо²¹⁰. Що цікаво, самі засуджені в основному виявляють бажання до навчання чи праці. До прикладу, у Вінницькій УВП №1 відбуває покарання Трубіцин І.Е., який є єдиним у світі редактором газети за ґратами – довічник видає християнську газету «Узник»²¹¹.

4) Відсутність контактів із зовнішнім світом. Під такими контактами я маю на увазі як спілкування з іншими в'язнями, якого довічники позбавлені через окреме утримання, так і спілкування з рідними, яке обмежене одним короткотривалим побаченням на місяць. Такі практики оцінені Комітетом як неналежні, у зв'язку з чим він закликає Україну відмовитися від роздільного тримання в'язнів, а також забезпечити можливості для спілкування з рідними, в тому числі через Інтернет-технології²¹². Знову ж таки, самі довічно ув'язнені мати такі контакти прагнуть, до прикладу, зважуються на укладення шлюбів. Заступник міністра юстиції Денис Чернишов вважає, що це “зміцнює соціальні зв'язки ув'язнених, дає мотивацію до того, щоб змінюватися на краще, працювати, будувати нормальне життя”²¹³

5) Надмірно суворі заходи безпеки. Під час останнього візиту до України у 2017 році Європейський комітет звернув увагу на недопустиму практику

²⁰⁹ Ibid, p. 41

²¹⁰ Ibid

²¹¹ Вінницький довічник – єдиний у світі редактор газети за ґратами [Електронний ресурс] // 33-й Новини. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://33kanal.com/vinnickij-dovichnik-yedinij-u-sviti-redaktor-gazeti-za-gratami.html?fbclid=IwAR3KhUgif-gacPtEhdkFRRJvw4fD44fAhYqZnrVesLyfFIdbtG_PDMMYzuw

²¹² Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 6 September 2018. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017, p.41

²¹³ Заміж за довічно ув'язненого: навіть жінки вступають у шлюб з засудженими за вбивство [Електронний ресурс] // Українські Новини. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukranews.com/ua/news/520568-zamizh-za-dovichno-uv-yaznenogo-navishho-zhinky-vstupayut-u-shlyub-z-zasudzhenymy-za-vbyvstvo>

використання службових собак при виведенні довічно засуджених на прогулянку²¹⁴. З іншого боку, помітний прогрес у зменшенні випадків тримання в'язнів в наручниках у межах колонії, що має бути крайнім засобом безпеки при виведенні засудженого з камери²¹⁵;

Окремим аспектом, яким Комітет постійно дорікає Україні, є відсутність механізму умовно-дострокового звільнення (це питання є предметом Розділу 3, тому розкриття його тут, очевидно, зайве).

Існування вказаних проблем підтверджується і самими ув'язненими. У ході дослідження В.П. Севостьянова щодо виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, довічно засуджені, на прохання вченого, сформулювали такі пропозиції покращення їхнього становища:

— привести умови тримання засуджених у відповідність із законодавством;

— забезпечити засуджених роботою поза приміщенням їхньої камери;

— збільшити можливості безпосереднього спілкування з родичами;

— збільшити час перебування засуджених на свіжому повітрі.

— визначити конкретний строк позбавлення волі та умови його скорочення²¹⁶;

Як бачимо, попри окремі прогресивні зміни у практиці відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, системні проблеми, пов'язані із залученням довічно засуджених до будь-якої діяльності та їхніх контактів із зовнішнім світом, залишаються невирішеними. На мою думку, подолання цих проблем сприятиме не лише внесення змін у кримінально-виконавче законодавство, але й докорінна зміна адміністративної практики, відповідальність за яку лягає, головним чином, на персонал виправних колоній. На це звертають увагу чимало українських вчених. Так, О.В. Хорошун вказує на

²¹⁴ Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 6 September 2018. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017, p. 42

²¹⁵ Ibid

²¹⁶ Севостьянов В. П. Довічне позбавлення волі: проблеми правового регулювання та практика виконання, с.173

потребу в спеціальній підготовці персоналу виправних колоній з довічно засудженими, постійну їх співпрацю з педагогами, психологами, соціальними працівниками, а в окремих випадках – і ротацію до тих місць позбавлення волі або на такі посади, що не передбачають безпосереднього спілкування з довічниками²¹⁷. В.В. Кондратішина вдало наголошує на необхідності реформування пенітенціарної системи щодо підвищення ролі співпраці адміністрацій місць виконання покарання з громадськими організаціями, у тому числі й через підвищення громадського контролю за дотриманням прав засуджених та дотриманням умов їхнього утримання²¹⁸.

Окремим аспектом відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, який заслуговує на увагу, є прогресивна система виконання цього покарання. Для розуміння цього інституту кримінально-виконавчого права доцільно навести визначення прогресивної системи виконання покарання у вигляді позбавлення волі, запропоноване О.І. Бажановим:

“... це певний, точно регламентований порядок виконання позбавлення волі з класифікацією та роздільним триманням засуджених у різних видах ВТУ, за якого для засудженого змінюються умови відбування покарання у кращий (або гірший) бік залежно від його вправлення (або невиправлення) із наданням можливості дострокового звільнення, організацією допомоги звільненому (патронат) і встановленням за ним нагляду.”²¹⁹

Інакше кажучи, прогресивна система покарання у вигляді позбавлення волі чи довічного позбавлення волі передбачає зміну умов відбування засудженими покарання в кращий або гірший бік в залежності від їх поведінки.

У науковій літературі традиційно виділяють три форми реалізації прогресивної системи виконання покарання:

²¹⁷ Хорошун О. В. Кримінально-виконавча установа як суб'єкт виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі / О. В. Хорошун // Право і суспільство. - 2015. - № 4. - С. 147-154. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4_29.

²¹⁸ Кондратішина В.В. Кримінально-виконавча політика України: сучасний стан і тенденції розвитку/В.В. Кондратішина // Науковий Вісник Львівського Державного університету внутрішніх справ. - 2009. - № 1. - С. 264

²¹⁹ Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания. / Бажанов О. И.; науч. ред.: Г.А. Туманов. – Минск: Наука и техника, 1981 – 186 с.

1) зміна умов тримання засуджених у межах однієї установи виконання покарань;

2) зміна умов тримання шляхом переведення з однієї установи покарання в іншу;

3) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або ж заміна не відбутої частини більш м'яким видом покарання²²⁰.

Пропозиції запровадити як прогресивну систему виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, так і окремі її форми у науковій літературі висувалися вже давно. Свого часу Л.О. Мостепанюк наголошувала на тому, що для довічно засуджених осіб доцільним буде запровадження прогресивної системи відбування покарання, що передбачала б поступове покращення умов відбування ними покарання, якщо ці особи виконували розроблений для них індивідуальний план відбування покарання, мали позитивні перспективи з можливістю подальшого звільнення тощо²²¹. Однак ці пропозиції стали реальністю зовсім нещодавно. Так, відносно осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, прогресивна система виконання покарання запроваджена Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань», який доповнив КВК України ст.151-1. Зміст цієї статті дозволяє виділити три різновиди прогресивної системи виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі (у формі зміни умов тримання в межах однієї виправно-трудової установи):

1) незастосування цієї системи до певної категорії осіб – до засуджених, які хворіють на венеричні захворювання, активну форму туберкульозу чи мають психічні розлади;

²²⁰ Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник / В. М. Трубников, В. П. Филонов, А. И. Фролов. – Донецк, 1999. – 384 с.

²²¹ Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с. 12

2) застосування цієї системи у бік покращення умов тримання засуджених – до засуджених до довічного позбавлення волі чоловіків, які можуть бути переведені:

— з приміщень камерного типу, в яких тримаються дві особи, до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки з наданням дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру в порядку, встановленому законодавством - після фактичного відбуття у таких приміщеннях не менш як 5 років строку покарання;

— з багатомісних приміщень камерного типу до звичайних жилих приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки - після фактичного відбуття у таких приміщеннях не менш як п'яти років строку покарання;

3) застосування цієї системи у бік погіршення умов тримання засуджених – до засуджених до довічного позбавлення волі, які злісно порушують установлений порядок відбування покарання і можуть бути переведені із звичайних жилих приміщень до приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки²²².

Крім того, до довічно засуджених застосовуються заходи заохочення та стягнення, що передбачені ст.130 та 132 КВК України²²³.

Таким чином, прогресивна система відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, хоча і в обмеженому вигляді, та все ж існує в українському кримінально-виконавчому праві. Вчені відзначають ряд проблем із застосуванням прогресивної системи до довічно засуджених. Це і порядок зміни умов їх утримання, який регламентується ст.100, що застосовується до покарання у вигляді довічного позбавлення волі, і відсутність критеріїв для матеріальної підстави переведення засуджених (зміна їхньої поведінки), і встановлення різного строку (5 і 15 років) для

²²² Кримінально-виконавчий кодекс України, ст.151-1

²²³ Лист Державної кримінально-виконавчої служби України від 09.07.2018 № 7188/Кр (Додаток 1.2)

однієї й тієї самої пільги (дозвіл на участь у групових заходах)²²⁴. Загалом, більшість з цих проблем зводяться до неналежної законодавчої техніки при встановленні кримінально-виконавчих норм або ж при внесенні змін до чинного кримінально-виконавчого законодавства. В результаті цього у Кримінально-виконавчому кодексі України існує низка внутрішніх суперечностей, яка перешкоджає ефективному застосуванню прогресивної системи виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Але те, що така система по відношенню до цього виду покарання українським законодавством передбачена – вже неабияке досягнення.

Ще одним аспектом відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, який потребує детальнішої уваги, є виконання цього покарання волі жінками. Т.В. Дуюнова справедливо зазначає, що хоча й згідно з ст.151-2 КВК України, до таких жінок застосовується режим, передбачений для тримання засуджених у виправній колонії середнього рівня безпеки (що надає їм низку додаткових прав, зокрема тривалі побачення з рідними), на практиці порядок відбування ними довічного позбавлення волі ідентичний з довічно засудженими чоловіками^{225 226}. Д.О. Дубовий вказує на складність та фактичну неможливість зміни умов тримання довічно засуджених жінок в межах однієї установи виконання покарань (інакше кажучи неможливість застосування до них прогресивної системи виконання покарань)²²⁷. На подібні проблеми, а також на відсутність належного медичного обслуговування довічно засуджених жінок звертають увагу і правозахисні організації²²⁸. Вказані факти свідчать про необхідність реформування пенітенціарної системи України в аспекті відбування

²²⁴ Хорошун О.В. Прогресивна система виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі / О.В. Хорошун // Право і суспільство. - 2015. - № 3. - С. 165-171. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_3_32.

²²⁵ Кримінально-виконавчий кодекс України, ст.151-2

²²⁶ Дуюнова Т. В. Особливості виконання довічного позбавлення волі стосовно засуджених жінок, с.282

²²⁷ Дубовий Д. О. Проблемні питання у впровадженні прогресивної системи виконання (відбування) покарань в Україні стосовно жінок, засуджених до довічного позбавлення волі / Д. О. Дубовий. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки. - 2017. - Вип. 3. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_3_9

²²⁸ В Чернігівській колонії №44 порушуються права засуджених жінок [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/articles/v-chernihivskij-koloniji-44-porushuyutsya-prava-zasudzhenyh-zhinok/>

довічного позбавлення волі, принаймні до того часу, поки питання застосування цього виду покарання до жінок загалом не буде вирішене однозначно. До слова, у квітні позаминулого року вперше в Україні довічно засуджена жінка вийшла заміж²²⁹.

2.2.2. Статистичні дані щодо відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Станом на сьогодні покарання у вигляді довічного позбавлення волі відбувають 1544 особи²³⁰. Кримінально-правова та соціально-демографічна характеристика цих осіб у 2015 році була предметом дослідження українського вченого О.В. Хорошуна. З огляду на відсутність свіжіших статистичних даних та неможливість проведення анкетування засуджених в рамках магістерської роботи, окремі найважливіші результати проведеного вченим дослідження, доповнені відомостями з відкритих джерел та запитів до органів державної влади, представлені нижче.

1. Кримінально-правова характеристика довічно засуджених осіб:

— розподіл довічно засуджених за вчиненими злочинами:

18,3 % – засуджені за вбивство, вчинене з особливою жорстокістю;

17,5 % – засуджені за вбивство двох чи більше осіб;

14,4 % – засуджені за вбивство, вчинене з корисливих мотивів;

49,8 % – засуджені за інші види кваліфікованого вбивства²³¹;

— розподіл довічно засуджених за мотивами злочину (вбивства):

30,2 % – засуджені, що вчинили злочин з хуліганських мотивів;

20,0 % – засуджені, що вчинили злочин з мотивів помсти;

12,5 % – засуджені, що вчинили злочин з мотивів сварки;

²²⁹ У Качанівській колонії довічно засуджена вийшла заміж [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3675824-u-kachanivskii-kolonii-dovichno-zasudzhena-vyishla-zamizh>

²³⁰ Додаток 1.2

²³¹ Хорошун О. В. Кримінально-правова характеристика осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. В. Хорошун // Форум права. - 2015. - № 1. - С. 337–343. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_1_55

12,3 % – засуджені, що вчинили злочин з мотивів ревнощів;

8,3 % – засуджені, що вчинили злочин з корисливих мотивів;

16,7 % – засуджені, що вчинили злочин з інших мотивів²³²;

— розподіл довічно засуджених за наявністю судимостей:

58,4 % – засуджені, що до винесення вироку не мали судимостей;

41,6 % – засуджені, що до винесення вироку мали попередні судимості²³³;

Кримінально-правова характеристика довічно засуджених осіб має не лише суто наукове, але й практичне значення. Відомості про злочин, вчинений засудженим, а також мотиви, які спонукали його до таких дій, є першим кроком у визначенні та плануванні соціально-виховної роботи із засудженим, спрямованої на подолання в ньому тих низьких, аморальних якостей, які не приймаються суспільством. Відсутність у більшій частині засуджених попереднього кримінального досвіду свідчить про реальну можливість їхнього виправлення, на відміну від осіб з вкоріненим кримінальним минулим, а, отже – і можливість в перспективі застосувати до них механізм умовно-дострокового звільнення за умови його впровадження.

2. Соціально-демографічна характеристика довічно засуджених осіб:

— розподіл довічно засуджених за статевим критерієм:

98,5 % – засуджені чоловіки;

1,5% – засуджені жінки²³⁴;

— розподіл довічно засуджених за віковим критерієм:

47,4 % – засуджені віком від 25 до 35 років;

30,8 % – засуджені віком від 18 до 25 років;

23,8 % – засуджені віком від 35 до 60 років²³⁵;

— розподіл довічно засуджених за сімейним критерієм:

91,1 % – засуджені, що не перебувають у шлюбі, в тому числі розлучені;

²³² Там само, с. 340

²³³ Там само

²³⁴ Додаток 1.2

²³⁵ Хорошун О. В. Соціально-демографічна характеристика осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі / О. В. Хорошун // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2015. - № 1. - С. 315-323. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_45

9,9 % – засуджені, що перебувають у шлюбних відносинах;

З вказаних осіб:

88 % – засуджені, що намагаються підтримувати регулярні контакти з рідними (в основному, з батьками);

22 % – засуджені, що не підтримують жодних контактів з рідними²³⁶;

— розподіл довічно засуджених за освітнім критерієм:

49,7 % – засуджені із початковою та неповною середньою освітою;

30 % – засуджені із середньою освітою

20,3 % – засуджені із вищою та неповною вищою освітою²³⁷;

— розподіл довічно засуджених за трудовим критерієм:

62 % – засуджені, що не мають жодного трудового стажу;

38 % – засуджені, що мають хоча б якийсь трудовий стаж²³⁸;

Соціально-демографічна характеристика довічно засуджених також має практичне значення. Так, значний відсоток засуджених, які намагаються підтримувати спілкування з рідними, обумовлює необхідність внесення у кримінально-виконавче законодавство змін, які б забезпечили їхній регулярний контакт з родичами на належному рівні. Освітні та трудові показники довічно засуджених виявляють їхнє незалучення до жодної активності в межах виправної колонії і необхідність реформування пенітенціарної системи ще й в цьому напрямі. Цікаво, що вказані проблеми, які підтверджуються статистичними даними, названі і серед основних застережень Європейського комітету запобігання катуванню, наведених вище.

Окремим аспектом статичних даних щодо осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, є рівень смертності в установах виконання покарань. За даними Міністерства юстиції України впродовж минулого року у межах пенітенціарної системи України померло понад 500 осіб, цьогогоріч – на 30 осіб

²³⁶ Там само, с. 320

²³⁷ Там само, с. 321

²³⁸ Там само

менше²³⁹. Незначну частку серед них становлять особи, засуджені до довічного позбавлення волі. Так, у 2017 році у місцях позбавлення волі померли 33 довічно засуджені особи (відбуваючи від 1 року до 27 років позбавлення волі), за 10 місяців 2018 року – 19 осіб (відбуваючи від 1 року до 22 років позбавлення волі)²⁴⁰. Останній випадок смерті трапився зовсім нещодавно – від серцевої недостатності помер «пологівський маніяк» Сергій Ткач.²⁴¹ Основною причиною високого рівня смертності серед засуджених, в тому числі і до довічного позбавлення волі, є неналежний рівень медичної допомоги. Так, смерть довічно засуджених після відбуття ними 20 років позбавлення волі запитань не викликає. Але те, що кожного року у місцях позбавлення волі помирають довічники, які не встигли відбути навіть одного року ув'язнення, ставить під сумнів якість їх медичного обслуговування, нормальне забезпечення якого при підпорядкуванні тюремних закладів охорони здоров'я Державній кримінально-виконавчій службі України, а не Міністерству охорони здоров'я, навряд чи можливе.

Таким чином, узагальнені статистичні дані про осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, вкотре наголошують на необхідності вирішення таких проблем як проведення соціально-виховної роботи із засудженими, залучення до цього процесу психологів, педагогів тощо; залучення в'язнів до освітніх, трудових, культурних та спортивних заходів; збільшення кількості та тривалості побачень з рідними, забезпечення для цих побачень належних умов. Основна цінність вказаних практик полягає не лише в створенні належних умов для довічно засуджених, але й в довготривалому ефекті, який сприятиме їхньому виправленню та перевихованню. А це за міжнародними та зарубіжними стандартами – одна з передумов потенційного звільнення від відбування цього покарання, що є предметом наступного розділу магістерської роботи.

²³⁹ Торік у СІЗО померли понад 500 осіб - Мін'юст [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2445694-torik-u-sizo-pomerli-ponad-500-osib-minust.html>

²⁴⁰ Лист ДУ «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» від 05.11.2018 № 5821 (Додаток 3.2)

²⁴¹ У в'язниці помер один із найжорстокіших серійних вбивць України [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/8/7197635/?fbclid=IwAR1I-PPRWMiRbe_pMJdurRaCyUpKnRwDiYBgwFMgePiDRNVVK3B85cd_gv8.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

У Розділі II «Довічне позбавлення волі як найсуворіший вид покарання за українським законодавством» дано загальну характеристику цьому виду покарання, а також проаналізовано підстави його призначення та особливості відбування.

Довічне позбавлення волі визначено як найтяжчий основний захід примусу, що призначається особі, визнаній винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину від імені держави за вироком суду і полягає у безстроковій ізоляції такої особи від суспільства шляхом її утримання в установах виконання покарань або виправних колоніях з особливим режимом.

Виокремлено наступні ознаки покарання у вигляді довічного позбавлення волі:

1. Загальні ознаки:

- є заходом державного примусу, що застосовується від імені держави;
- є логічним юридичним наслідком кримінального правопорушення;
- є карою, що встановлює певні обмеження прав і свобод засудженого;
- застосовується лише до особи, визнаної винною у вчиненні злочину;
- призначається лише судом на підставі обвинувального вироку суду;
- має публічний характер, є обов'язковим до виконання з боку держави;
- спричиняє особливий правовий наслідок для засудженого – судимість.

2. Особливі ознаки:

- довічне позбавлення волі є найтяжчим видом покарання;
- довічне позбавлення волі належить до основних покарань;
- довічне позбавлення волі належить до загальних покарань;
- довічне позбавлення волі належить до безстрокових покарань;
- довічне позбавлення волі полягає у ізоляції засудженого від суспільства.

Визначено супутні характеристики довічного позбавлення волі, зокрема, сутність, зміст, форму та функції цього виду покарання.

Покарання у вигляді довічного позбавлення волі відповідає таким цілям покарання, як кара та превенція злочинів. Водночас, спростована відповідність цього виду покарання меті виправлення засудженого, адже він фактично не володіє можливістю вийти на волю і власним прикладом продемонструвати досягнення цієї мети.

Особливе місце довічного позбавлення волі у системі кримінальних покарань визначається умовами його застосування. Призначаючи його, суд повинен керуватися принципами та загальними засадами покарань.

Виділені науковою літературою принципи призначення покарання (законність, обґрунтованість, гуманність, індивідуалізація справедливості) знаходять свій прояв у процесі призначення довічного позбавлення волі. Водночас, при вирішенні питання про застосування настільки суворого покарання, як довічне позбавлення волі, принципи обґрунтованості та індивідуалізації покарання відіграють вирішальну роль. Практика свідчить, що у переважній більшості випадків суди намагаються врахувати фактичні обставини справи, наявність обтяжуючих чи пом'якшувальних обставин, а також дані про особу винного для мотивування призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Попри це, українським суспільством довічне позбавлення волі не сприймається як справедливе покарання.

Правильному призначенню покарання у вигляді довічного позбавлення волі повинні сприяти також загальні засади призначення покарання, передбачені КК України.

Разом з тим, визначено 5 груп особливих умов призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі:

1. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються об'єкта злочину. У КК такими умовами є незастосування цього покарання за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин, крім випадків вчинення

окремих злочинів проти основ національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку та незастосування давності у разі засудження за окремі злочини проти миру та безпеки людства. Системний аналіз цих норм свідчить про непропорційність призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі за вчинення незакінченого злочину та виправданість незастосування строку давності до окремих злочинів проти миру та безпеки людства.

2. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються об'єктивної сторони злочину. Кримінальний закон передбачає застосування довічного позбавлення волі у випадку вчинення 15 злочинів, передбачених Особливою частиною КК України, що менше у порівнянні з Кримінальним кодексом 1960 року. Більшість складів злочину, за які призначається це покарання, передбачають наслідки у вигляді смерті однієї або кількох осіб.

3. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються суб'єкта злочину. Кримінальне законодавство три категорії осіб, до яких не може застосовуватися довічне позбавлення волі (неповнолітні, особи похилого віку, вагітні жінки). Практика Європейського Суду з прав людини показує, що встановлення винятку із призначення довічного позбавлення волі окремим категоріям осіб є виправданим. Досвід зарубіжних країн, у яких довічне позбавлення волі не призначається усім жінкам, створює поле для дискусій про можливість впровадження такої заборони у національному праві. Водночас, невиправданим є запровадження додаткової підстави для звільнення від цього покарання при досягненні 65 років.

4. Умови призначення довічного позбавлення волі, що стосуються суб'єктивної сторони складу злочину. Усі злочини, що караються довічним позбавленням волі, характеризуються виною у формі умислу. Відтак, підтримуються пропозиції окремих науковців про внесення у Кримінальний кодекс України вказівки на можливість призначення довічного позбавлення волі за вчинення лише умисних особливо тяжких злочинів.

5. Інші умови призначення довічного позбавлення волі. Інші умови призначення цього покарання стосуються його застосування у випадку вчинення готування до злочину або вчинення замаху на злочин (за вчинення незакінченого злочину призначення цього покарання не допускається); призначення довічного позбавлення волі при сукупності злочинів або вироків (у таких випадках воно поглинає собою інші види основних покарань);

Відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі регламентується кримінально-виконавчим законодавством. У Кримінальному-виконавчому кодексі України та окремих підзаконних нормативних актах виокремлено положення, що визначають:

1) місця утримання довічно засуджених (спеціально призначені для цього виправні колонії або окремі сектори виправних колоній);

2) умови, в яких вони відбувають це покарання (розміщення довічно засуджених у камерах по двоє або одиночно, окремо від інших засуджених, носіння одягу окремого зразка);

3) порядок його відбування, а також правовий статус довічно засуджених (можливість придбання товарів, періодичність та тривалість побачень з рідними, прогулянок тощо);

Положення щодо відокремленого тримання засуджених та носіння ними одягу окремого зразка є невиправданими та базуються на хибних уявленнях про суспільну небезпеку такої категорії злочинців.

Основними проблемами відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, з врахуванням думки самих засуджених та зауважень Європейського комітету запобігання катуванню, є:

1) матеріальні умови відбування покарання;

2) застосування до засуджених фізичного насильства;

3) незалучення засуджених до жодного виду активності (праці, навчання, спорту);

4) відсутність у засуджених контактів із зовнішнім світом (іншими в'язнями та рідними);

5) застосування до засуджених надмірно суворих заходів безпеки (наручників, службових собак)

У світлі вказаних проблем пропонується адаптувати кримінально-виконавче законодавство до міжнародних стандартів поводження з довічно засудженими. Разом з тим, комплексній реформі пенітенціарної системи сприятиме також належна підготовка професійних кадрів установ виконання покарань, а відтак – зміна правозастосовної практики у цій сфері.

Новелою національного кримінально-виконавчого законодавства є застосування до довічно засуджених прогресивної системи виконання покарань, що передбачає зміну умов тримання засуджених в залежності від їх поведінки. У стосунку до довічно засуджених застосовується лише така її форма як зміна умов їх тримання в межах однієї виправно-трудової установи. Попри окремі недоліки законодавчої техніки у регламентуванні прогресивної системи виконання покарання у вигляді довічно позбавлення волі, її запровадження – прогресивний крок з боку українського законодавця.

Проблеми створення належних умов відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі і встановлення по відношенню жінок менш суворого режиму відбування покарання, в цілому залишаються невирішеними.

Статистична інформація про довічно засуджених осіб дозволяє зробити такі висновки:

1) абсолютна більшість довічно засуджених відбуває покарання за вчинення кваліфікованого вбивства (в основному з хуліганських мотивів), не маючи при цьому попередніх судимостей;

2) більшість довічно засуджених становлять чоловіки середнього віку, без вищої освіти та будь-якого трудового стажу, що не перебувають у зареєстрованому шлюбі, однак намагаються підтримувати контакт з рідними.

Вказані статистичні дані визначають спрямованість соціально-виховної роботи з довічно засудженими та напрямки удосконалення системи виконання цього покарання (створення умов для навчання та праці довічно засуджених, регулярних контактів з близькими тощо).

РОЗДІЛ III.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

3.1. Дія інституту звільнення від покарання та його відбування по відношенню до покарання у вигляді довічного позбавлення волі

3.1.1 Загальна характеристика інституту звільнення від покарання та його відбування.

Розділ XII Кримінального кодексу України передбачає випадки, за яких держава вважає недоцільним або неможливим застосувати до засудженої особи покарання у первісно призначеному вигляді. Такими випадками можуть бути хвороба засудженого, вплив певних строків, помилування тощо. Усі вони об'єднані інститутом звільнення від покарання та його відбування. Провідний дослідник цього інституту Є.О. Письменський визначає його як

“сукупність правових норм, відповідно до яких через можливість досягнення цілей покарання без його реального чи повного відбування і недоцільність відбування покарання за відсутності об'єктивної можливості досягнення цілей покарання особою, яка визнана судом винною у вчиненні злочину та котрій було призначено покарання, звільняється від реального його відбування або від подальшого відбування тієї частини покарання, що залишається, або їй замінюється покарання більш м'яким чи пом'якшується призначене покарання²⁴²”

Попри деяку складність наведеної дефініції, зміст інституту звільнення від покарання доволі простий – повна або часткова відмова держави від виконання призначеного особі покарання у зв'язку з недоцільністю його відбування чи неможливістю досягнення цілей покарання.

У літературі по-різному визначають ознаки інституту звільнення від покарання та його відбування. Об'єднавши різні наукові підходи, загальними ознаками цього інституту кримінального права можна вважати такі положення:

— особа визнається винною у вчиненні одного або кількох злочинів та засуджується обвинувальним вироком суду;

²⁴² Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування : коментар до кримінального законодавства та практики його застосування / Є.О. Письменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Дідоренко, 2012. – 216 с.

— на підставі обвинувального вироку суду особі призначається конкретна міра покарання;

— у випадку недоцільності або неможливості реалізації мети покарання, особа може бути звільнена від призначеного їй покарання або його відбування;

— особа може бути звільнена від призначеного їй покарання або його відбування лише за наявності підстав, вичерпний перелік яких встановлений розділом XII Загальної частини КК України;

— питання звільнення особи від призначеного покарання або його відбування вирішується лише судом в обвинувальному вирокі суду або в іншому правозастосовному акті (окрім таких видів звільнення як амністія і помилування)^{243 244};

Кримінальне право передбачає чимало випадків та підстав, за яких особа може бути звільнена від покарання або його відбування. Тому доцільною видається їх систематизація, групування за певною ознакою, що, враховуючи природу, підстави та умови конкретного виду звільнення, доволі проблематично. Найбільш вдало систематизувати прояви дії цього інституту вдалося Є.О. Письменському. Так, у своїх роботах автор вказує на існування чотирьох субститутів в інституті звільнення від покарання, які, на мою думку, доцільніше визнати формами прояву дії цього інституту:

1. Звільнення від покарання. При застосуванні цієї форми звільнення особа засуджується за вчинення злочину обвинувальним вирокі суду, їй призначається конкретна міра покарання, яку вона умовно або безумовно не відбуває або не виконує²⁴⁵. До цієї форми звільнення належать, наприклад норми ч.2 ст.74 КК України – звільнення від покарання у зв'язку з усуненням караності діяння; ч.4 ст.74 КК України – звільнення від покарання у зв'язку з бездоганною

²⁴³ Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування : коментар до кримінального законодавства та практики його застосування, с.12

²⁴⁴ Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник, с. 611

²⁴⁵ Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми систематизації та вдосконалення законодавства / Є. О. Письменський // Вісник кримінального судочинства. - 2015. - № 1. - С. 192-199. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_1_26

поведінкою і сумлінним ставленням до праці; ч.1 ст.75 КК України – звільнення від покарання з випробуванням тощо.

2. Звільнення від відбування частини покарання. При застосуванні цієї форми звільнення особа починає відбувати або виконувати призначене покарання та звільняється від частини покарання, що залишилася²⁴⁶. Про звільнення від відбування частини покарання йдеться у ч.1 ст.81 КК України – умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; ч.1 і ч.2 ст.84 КК України – звільнення від відбування покарання через хворобу; ч.1 ст.83 КК України – звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років.

3. Заміна покарання. При застосуванні цієї форми звільнення особа звільняється від покарання, призначеного при її засудженні, та їй призначається новий вид покарання, що є м'якшим за попередній²⁴⁷. Так, заміна покарання відбувається у випадках, передбачених ч.3 ст.74 КК України – пом'якшення покарання; ч.1 ст.82 КК України – заміна покарання більш м'яким; ч.4 ст.83 КК України – заміна покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до 3 років; ч.2 ст.87 КК України – заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше 25 років.

4. Відстрочка виконання покарання. Застосування цієї форми звільнення передбачає відкладення виконання призначеного особі покарання на певний строк у зв'язку з неможливістю або недоцільністю його негайної реалізації²⁴⁸. Проявів цієї форми звільнення у кримінальному праві України немає.

Очевидно, що вичерпно класифікувати підстави звільнення від покарання та його відбування лише за однією ознакою неможливо. Одні і ті ж підстави звільнення можуть застосовуватися по-різному (за хворобою особа може бути звільнена як від покарання (у випадку хвороби до початку відбування

²⁴⁶ Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми систематизації та вдосконалення законодавства, с.194

²⁴⁷ Там само

²⁴⁸ Там само

покарання), так і від його відбування (у випадку хвороби під час його виконання); існують умовні та безумовні підстави для звільнення; особа може бути звільнена від покарання та його відбування повністю або частково. Відтак, існує можливість виділення і інших, додаткових підстав класифікації форм звільнення від покарання та його відбування, з якими можна ознайомитися у відповідній науковій літературі.

Крім того, в рамках цієї роботи видається недоцільним аналіз усіх підстав звільнення від покарання та його відбування. Особливу увагу варто приділити лише тим видам звільнення, які застосовні до покарання у вигляді довічного позбавлення волі. З тексту Кримінального кодексу України прямо випливає, що у стосунку до довічного позбавлення волі можуть застосовуватися такі види звільнення від покарання: ч.5 ст.80 КК України – звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку; ч.2 ст.87 КК України – помилування. Втім, як показала нещодавня практика, ще однією підставою звільнення довічників може бути ч.1 і ч.22 ст.84 КК України – психічна або інша тяжка хвороба. Не те, щоб раніше формулювання Кодексу не дозволяло застосовувати цю норму до довічно засуджених осіб, однак перший прецедент такого звільнення з'явився зовсім нещодавно (детальніше розглянутий у Розділі 3.1.3).

Окремо варто зупинитися на можливості застосування до покарання у вигляді довічного позбавлення волі такого виду звільнення як амністія. Відповідно до ст.85 КК України, на підставі закону про амністію або акта про помилування засуджений може бути повністю або частково звільнений від основного і додаткового покарань²⁴⁹. Кримінальний закон не дає чіткої відповіді на запитання про те, які саме засуджені можуть бути звільнені на підставі цього акта. Тому свого часу у літературі лунали твердження про те, що “законом про амністію засудженим до довічного позбавлення волі це покарання може бути

²⁴⁹ Кримінальний кодекс України, ст.85

замінене на позбавлення волі на певний строк»²⁵⁰. Однак, як справедливо зазначає Б.О. Кириць, посилаючись на Закон України «Про застосування амністії в Україні», по-перше, амністія не може передбачати заміну одного покарання іншим (ч.2 ст.2 Закону), а по-друге, до довічно засуджених осіб амністія взагалі не застосовується (п.б ч.1 ст.4 Закону)^{251 252}. Таким чином, на сьогодні проблема надання амністії особам, засудженим до покарання у вигляді довічного позбавлення волі, вирішена однозначно – до довічно засуджених амністія не застосовується.

3.1.2. Звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

Ст.80 КК України визначає строки давності обвинувального вироку, після спливу яких призначене особі невідбуте покарання застосуванню не підлягає. О. Ус вказує, що ці строки важливі для визначення можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності – у тих випадках, коли в силу об'єктивних обставин призначене покарання не було виконане упродовж певного строку з дня набрання вироком законної сили, держава відмовляється від його застосування до особи, яка й так тривалий час перебувала під загрозою покарання²⁵³. Однак таке правило не є абсолютним. У випадку засудження особи до покарання у вигляді довічного позбавлення волі, відповідно до ч.5 ст.80 КК України, питання про застосування до неї давності виконання обвинувального вироку вирішується судом²⁵⁴. Це означає, що суд вправі або звільнити особу від відбування покарання, мотивуючи це тим, що строк давності виконання вироку сплив (для особливо тяжких злочинів, за які, в тому числі призначається довічне ув'язнення,

²⁵⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.

²⁵¹ Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01 жовтня 1996 року № 392/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996 р., № 48, стаття 263

²⁵² Кириць Б. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України, с.428

²⁵³ О. Ус. Заміна довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк у разі незастосування судом давності виконання обвинувального вироку. / О. Ус // Питання боротьби зі злочинністю. Вісник. – 2012. - № 3 (70). – С. 214-221. – Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/3931/1/Us_214.pdf

²⁵⁴ Кримінальний кодекс України, ст.80

цей строк становить 15 років), або призначити покарання, мотивуючи це тим, що застосування концепції давності у цій ситуації неможливе. Оскільки вирішення питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, віднесено на розсуд суду і останній володіє при цьому максимальною дискрецією, логічно, що, вирішуючи таке питання, суд має взяти до уваги обставини справи, особу винного, його поведінку після винесення вироку тощо. Водночас, КК подібних положень не містить. Тому для уникнення зловживань з боку суду при вирішенні вказаного питання, у кримінальному законі доцільно закріпити перелік критеріїв, враховуючи які, суд мотивує можливість чи неможливість застосування давності до довічно засудженої особи.

У тому випадку, якщо суд вважає неможливим застосування давності строків виконання обвинувального вироку, закон забороняє застосування до особи первісно призначеного покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Натомість, згідно з ст.80 КК України, застосуванню підлягає покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Кримінальне законодавство не визначає конкретного строку ув'язнення, який за таких обставин має призначатися особі. Науковці також по-різному підходять до вирішення цього питання. К.В. Михайлов вказує на необхідність призначення позбавлення волі на строк в рамках санкції тієї норми КК, за якою діяння було кваліфіковане в обвинувальному вирокі суду²⁵⁵. О. Ус обстоює позицію можливості заміни довічного позбавлення волі в порядку ч.5 ст.80 КК України лише шляхом призначення максимального строку позбавлення волі, зазначеного у санкції відповідної статті Особливої частини КК України²⁵⁶. Кожен із запропонованих підходів має свої переваги та недоліки, однак загальна пропозиція закріпити один з них у законодавстві, знову ж таки, для унеможливлення зловживань з боку суду, заслуговує на увагу.

²⁵⁵ Михайлов К. В. Уголовно-правовой институт освобождения от наказания/ К. В. Михайлов. – М.: Юрлитинформ, 2008. – 311 с.

²⁵⁶ О. Ус. Заміна довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк у разі незастосування судом давності виконання обвинувального вироку, с.221

Практика показує, що у більшості випадків суди не застосовують концепцію давності до покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Так, у ЄДРСР міститься чимало рішень, якими довічно засудженим відмовлено у застосуванні давності обвинувального вироку. Головним чином це особи, засуджені до смертної кари, яким це покарання замінено на довічне позбавлення волі, тому застосування до них такої підстави звільнення з огляду на те, що вони вже відбувають покарання, неможливе²⁵⁷. Однак, віднайти хоча б одне рішення, яким особу, засуджену, до покарання у вигляді довічного позбавлення волі, звільнено від його відбування у зв'язку зі спливом строків давності обвинувального вироку, не вдалося.

Таким чином, сьогодні цей вид звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі практично не застосовний.

3.1.3. Звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі у зв'язку із хворобою

Ст.84 КК України визначає випадки, за яких засуджена особа звільняється від відбування покарання за хворобою. Таке звільнення має два різновиди:

1) обов'язкове звільнення – застосовується до особи, яка під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними – ч.1 ст.84 КК України²⁵⁸. Психічними хворобами, за наявності яких особа звільняється від відбування покарання можуть бути деякі форми шизофренічних і маніакально-депресивних психозів, паранояльна психопатія тощо²⁵⁹. До такої особи можливе застосування примусових заходів медичного характеру;

²⁵⁷ Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 09 грудня 2014 року (у справі 127/25679/14-к). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41859747>

Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 10 лютого 2015 року (у справі 127/26208/14-к). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42694847>

Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 06 червня 2016 року (у справі 127/2424/16-к). Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58448616>

²⁵⁸ Кримінальний кодекс України, ст.84

²⁵⁹ Донець К. Г. Особливості застосування звільнення від відбування покарання за хворобою / К. Г. Донець // Часопис Київського університету права. - 2015. - № 2. - С. 317-320. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_77

2) необов'язкове звільнення – вирішується на розсуд суду з врахуванням тяжкості вчиненого злочину, характеру захворювання, особи засудженого та інших обставин справи; застосовується, якщо особа після вчинення злочину або винесення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання – ч.2 ст.84 КК України²⁶⁰. Перелік хвороб, які дають право на звільнення від відбування покарання міститься у Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженому Наказом Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15 серпня 2014 року № 1348/5/572. До них належать туберкульоз, ВІЛ/СНІД тощо.

Вчені вважають, що запровадження такої підстави звільнення від покарання та його відбування як хвороба є “результатом дії принципу гуманізму, оскільки застосування покарання щодо особи, яка захворіла на психічну хворобу, не має відповідного виправного ефекту, а інша тяжка хвороба засудженого може не виправдано посилити каральний ефект і завдати йому зайвих страждань”²⁶¹.

Водночас, у відповідності до ч.4 ст.84 КК України, у разі одужання засуджених, вони повинні бути направлені для відбування покарання, якщо не закінчилися строки давності, передбачені ст.49 або 80 КК України, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання²⁶². При цьому час, протягом якого до осіб застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання. Законодавча конструкція такої норми, на думку окремих вчених, свідчить про підміну понять та змішування правової природи окремих форм інституту звільнення від покарання та його відбування – звільнення від відбування покарання та відстрочення виконання покарання²⁶³.

Статистика не дає чіткої відповіді на запитання про кількість засуджених до довічного позбавлення волі, які звільнені від відбування покарання у зв'язку

²⁶⁰ Кримінальний кодекс України, ст.84

²⁶¹ Донець К. Г. Особливості застосування звільнення від відбування покарання за хворобою / К. Г. Донець // Часопис Київського університету права, с. 318-319

²⁶² Кримінальний кодекс України, ст.84

²⁶³ Донець К. Г. Особливості застосування звільнення від відбування покарання за хворобою / К. Г. Донець // Часопис Київського університету права, с. 319-320

з хворобою²⁶⁴. Водночас, лише нещодавно стало відомо про перший в національній судовій практиці випадок звільнення від відбування покарання довічно засудженої особи за хворобою. Так, Апеляційним судом Вінницької області у зв'язку із повною сліпотою двох очей та наслідками черепно-мозкової травми від застосованих тортур з боку правоохоронців (наявність яких констатував у своєму рішенні ЄСПЛ)²⁶⁵, від відбування покарання звільнено довічника О.В. Каверзіна²⁶⁶. Таке рішення викликає доволі багато запитань, зважаючи на злочини, вчинені засудженим, його посередню характеристику та свідчення адміністрації в'язниці про можливість відбування ним покарання. Касаційне провадження за скаргою прокуратури Вінницької області на це рішення²⁶⁷ станом на сьогодні закрито²⁶⁸.

Таким чином, звільнення від відбування довічного позбавлення волі за хворобою в українських реаліях становить одиничні випадки.

3.1.4. Звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі у зв'язку з помилуванням

За твердженням вчених та практиків кримінального права, чи не єдиною більш-менш реальною можливістю звільнення для довічно засуджених в Україні є застосування помилування²⁶⁹. Помилування – це спеціальний вид повного або часткового звільнення від покарання індивідуально визначеної особи, засудженої за вчинення злочину, що здійснюється на підставі указу про помилування, прийнятого Президентом України²⁷⁰.

Ознаками цього виду звільнення від відбування покарання є:

²⁶⁴ Додаток 3.2

²⁶⁵ Kaverzin v Ukraine,

²⁶⁶ Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 03 листопада 2017 року (справа № 127/22694/16-к)

²⁶⁷ Прокуратура не погоджується з вироком суду "довічнику" [Електронний ресурс] // Прокуратура Вінницької області. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://vin.gp.gov.ua/ua/news.html? m=publications& c=view& t=rec&id=218909>

²⁶⁸ Ухвала Верховного Суду від 22 травня 2018 року (справа № 127/22694/16-к). Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74440106>

²⁶⁹ Мальчевська А.О. Актуальні питання помилування засуджених до довічного позбавлення волі, с. 267

²⁷⁰ Школа С.М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні: автореф. дис., с.7

— регулюється ст.87 КК України та Положенням про порядок здійснення помилування, затвердженим Указом Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015;

— застосовується на підставі персоніфікованого акту одноразового застосування права – Указу Президента України щодо конкретної особи або групи осіб²⁷¹;

— здійснюється у вигляді заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк, повного або часткового звільнення від відбування як основного, так і додаткового покарання, заміни покарання або не відбутої його частини більш м'яким покаранням²⁷².

У випадку засудження особи до довічного позбавлення волі помилування має свої особливості. Так, згідно з п.4 вказаного Порядку, клопотання про помилування може бути подано після відбуття довічно засудженим не менше 20 років призначеного покарання²⁷³.

Відповідно до п. п.7-12 Порядку, вирішення питання про помилування (розгляд клопотання та інших матеріалів, підготовлених спеціальним органом – Департаментом з питань помилування) здійснюється на засіданні Комісії при Президентові України з питань помилування. Свої рішення Комісія приймає більшістю голосів, оформлює протоколом та разом з пропозиціями надсилає Президенту України, який видає указ про помилування²⁷⁴.

Відповідно до ч.2 ст.87 КК України та п.2 Порядку, актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше 25 років²⁷⁵.

²⁷¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України; 3-є вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.

²⁷² Чепелюк О.В. Амністія та помилування в Україні (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.В. Чепелюк – Київ: Б.в., 2009. – 16 с.

²⁷³ Про Положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015// Офіційний вісник України – 2015 р., № 33, стор. 13

²⁷⁴ Там само, п.7-12

²⁷⁵ Кримінальний кодекс України, ст.87
Порядок здійснення помилування, п.2

Водночас, якщо особі відмовлено у застосуванні помилування, вона, згідно з п.14 Порядку може подати повторне клопотання не раніш як через рік із часу відхилення попереднього клопотання. Кількість таких клопотань необмежена²⁷⁶.

Як бачимо, законодавче регулювання помилування є доволі детальним. Водночас, правозахисні організації стверджують, що процедура помилування, в тому числі до довічно засуджених, має цілу низку недоліків, які роблять звільнення з української в'язниці практично неможливим:

— законодавство визначає, що після відбування 20-ти років покарання довічно засудженому його покарання може бути замінено 25 років позбавлення волі. Водночас, невирішеним залишається питання про зарахування до строку відбування покарання попередньо відбутих 20 років і можливості умовно-дострокового звільнення у випадку такої заміни (у випадку позитивної відповіді на обидва питання засуджений проведе за ґратами близько 34 років, у випадку негативної – 45 років)²⁷⁷. На відсутність однозначних правил щодо обчислення строків звільнення засуджених до довічного позбавлення волі у разі заміни цього покарання в порядку помилування вказують також і науковці²⁷⁸;

— згідно з п.5 Порядку, особи, засуджені за тяжкі та особливо тяжкі злочини, можуть бути помилувані у виняткових випадках при наявності надзвичайних обставин. Що це за випадки та які це надзвичайні обставини – ані законодавство, ані правозастосовна практика не визначають²⁷⁹;

— законодавче регулювання складу Комісії з питань помилування та процедури розгляду нею клопотання не відповідає вимогам прозорості. Так, Комісія складається в тому числі із громадських діячів, політиків та інтелектуалів, які не здатні до професійної експертизи клопотань про звільнення.

²⁷⁶ Там само, п.14

²⁷⁷ Пожиттєве чи смертний вирок? [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/articles/pozhyttjeve-chy-smertnyj-vyrok/>

²⁷⁸ Дуюнова Т. В. Обчислення строків звільнення засуджених до довічного позбавлення волі при заміні цього покарання позбавлення волі на певний строк / Т. В. Дуюнова // Часопис Київського університету права. - 2012. - № 1. - С. 323-326. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_1_82

²⁷⁹ Пожиттєве чи смертний вирок? [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини

Розгляд клопотань засуджених відбувається заочно, вони не мають можливості бути почутими або відповісти на запитання членів Комісії. Комісія не може жодним чином перевірити представлені їй на розгляд документи тюремної адміністрації, характеристику засудженого тощо. Комісія не зобов'язана мотивувати своє рішення в разі висновку про відхилення клопотання, відтак засуджений не може дізнатися, чому його клопотання про помилування не задоволене²⁸⁰;

— повноваження Комісії та Президента не узгоджені між собою. Так, Комісія може відхилити клопотання без його подальшого розгляду Президентом; той, у свою чергу, також може відхилити клопотання, не зважаючи на позитивний висновок Комісії²⁸¹;

— рішення Комісії та Президента не підлягають опублікуванню та подальшому розгляду судами, в тому числі з можливістю оскарження відмови у задоволенні клопотання²⁸².

Можна по-різному ставитися до наведених аргументів. До прикладу, я не підтримую виключення зі складу Комісії з питань помилування осіб, що не є фахівцями сфері права. На мою думку, залучення до процесу помилування громадськості відображає дійсні суспільні настрої, сприяє його прозорості, є своєрідним відповідником інституту присяжних. Також я не поділяю занепокоєння розподілом повноважень між Комісією та Президентом. Так, у випадку прозорості, чесної та справедливої діяльності кожного з цих суб'єктів, необов'язковість рішень одного з них для іншого не становить жодної небезпеки. Крім того, я вважаю недоцільним запровадження можливості судового оскарження відмови у застосуванні помилування. Це суперечить природі цього виду звільнення, за якою, право на помилування – виключне повноваження глави держави. Зрештою, за умови врахування слухних зауважень щодо роботи

²⁸⁰ Там само

²⁸¹ Там само

²⁸² Там само

Комісії, навіть у випадку відмови в застосуванні помилування, у засудженого є можливість подачі повторного клопотання необмежену кількість разів.

З іншого боку, важко не погодитися з аргументами, які вказують на відсутність чітких правил розрахунків відбування покарання після помилування. Оскільки цей вид звільнення застосовується Президентом, а не судом, який в кожному випадку може вирішувати питання про зарахування відбутого строку покарання та можливість умовно-дострокового звільнення і визначати конкретний строк покарання, який залишилося відбутися помилуваному засудженому, ст.87 КК України доцільно доповнити автоматично застосовними правилами відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі після помилування довічно засудженої особи. Надзвичайно актуальним є і запровадження змін у роботі Комісії з питань помилування. Останню з огляду на повноваження щодо вирішення питань про заміну одного виду покарання іншим, яке є безпрецедентно важливим для засудженої особи, доцільно розглядати як квазісудовий орган або своєрідне журі. Відповідно її діяльність має базуватися на загальних вимогах справедливого суду. Ними є в тому числі, особиста участь заінтересованої особи у вирішенні її питання з можливістю усних представлень аргументів, відповідей на питання тощо; мотивування рішень Комісії та Президента щодо задоволення або відмови у задоволенні клопотання про помилування, доведення їх до відома засудженого та усіх заінтересованих осіб.

Зрештою, про наявність та істотність вказаних недоліків свідчить і правозастосовна практика. Так, у 2015 році правники відзначали тенденцію спаду помилуваних осіб; помилуваних довічників на той час просто не існувало (хоча чимало з них вже відбули 20 років тюремного ув'язнення і мали формальні підстави для помилування)²⁸³. За відомостями Департаменту з питань помилування Адміністрації Президента України, у період з 2012 по 2018 рік до Президента України з клопотанням про помилування зверталось 83 особи, щодо 2 з них клопотання було задоволено та застосовано помилування (виходячи з

²⁸³ Помилувати, не можна карати [Електронний ресурс] // ZN.UA. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://dt.ua/socium/pomiluvati-ne-mozhna-karati-.html>

цифр, шанс на застосування помилування щодо довічно засудженої особи становить приблизно 2,5 %) ²⁸⁴. Одне з цих помилувань набуло широкого розголосу, адже йшлося про першу за часів незалежності жінку Кушинську Л.В., яку за жорстоке вбивство двох чоловіків було засуджено до довічного позбавлення волі – символічно, що вона ж стала першою помилуваною довічницею ²⁸⁵. Цікаво, що на офіційному сайті Президента України ознайомитися з Указом про помилування щодо неї, як і щодо іншого довічника, помилуваного у 2017 році, не можна.

Таким чином, на сьогодні помилування – найбільш законодавчо врегульований вид звільнення довічно засуджених осіб. Його називають також найбільш реальним, однак практика свідчить про існування значних недоліків у його правовій регламентації і застосуванні, через які для довічно засуджених помилування – це радше лотерея з примарними шансами на виграш, а ніж реальний, ефективний механізм звільнення від відбування покарання.

Як бачимо, у стосунку до покарання у вигляді довічного позбавлення волі інститут звільнення від відбування покарання практично не проявляється. Так, сьогодні достеменно відомо про 3 засуджених до довічного позбавлення волі, яких з певних причин звільнено від відбування покарання. Зазвичай, на підставі самих лише цифр судити про застосовність того чи іншого механізму не можна (у даному випадку правило «чим більше звільнених довічників – тим краще», очевидно не діє). Водночас, проаналізовані види звільнення від покарання та його відбування, застосовні до довічного позбавлення волі, свідчать про те, що лише один з них – помилування – залежить від волі і поведінки самого засудженого. І навіть він не дає відповіді на питання, що конкретно потрібно зробити довічно засудженому, аби мати реальну перспективу звільнення і яким чином він відбуватиме своє покарання після цього.

²⁸⁴ Лист Головного департаменту забезпечення доступу до публічної інформації Адміністрації Президента України від 27.06.2018 № 12-09/2095 (Додаток 2.2)

²⁸⁵ Порошенко помилував засуджену до довічного ув'язнення жінку [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2413819-porosenko-pomiluvav-zasudzenu-do-dovicnogo-uvaznenna-zinku.html>

3.2. Європейські стандарти щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

3.2.1. Стандарти Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо звільнення від відбування довічного позбавлення волі

На теренах Ради Європи Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини є найбільш дієвими інструментами захисту прав людини. Втім, Конвенція та практика Суду значною мірою впливають і на національне кримінальне право. І не лише тому, що є його джерелом, яке суди зобов'язані застосовувати у своїй правозастосовній практиці²⁸⁶. Ю.Б. Хім'як справедливо наголошує на тому, що положення Конвенції та рішень ЄСПЛ мають значення для низки правових явищ, зокрема визначення відповідності кримінального закону принципам міжнародного права та тлумачення окремих кримінально-правових понять²⁸⁷.

Вказані аспекти особливо важливі при вирішенні питання про звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Про це свідчить чимала практика Євросуду з приводу вказаного питання. На прикладі окремих найважливіших справ вона дозволяє прослідкувати еволюцію європейських стандартів з приводу звільнення від покарання у вигляді довічного ув'язнення.

1. «Кафкаріс проти Кіпру»²⁸⁸. Ця справа є однією з перших, у якій центральним питанням стала відповідність покарання у вигляді довічного позбавлення волі ст.3 Конвенції, яка забороняє в тому числі жорстоке, нелюдське або таке, що принижує людську гідність, покарання. З приводу цього Суд зазначив, що саме по собі покарання у вигляді довічного позбавлення волі не порушує Конвенцію, однак призначення «незменшуваного» довічного позбавлення волі може підняти питання про його відповідність ст.3²⁸⁹. Основним

²⁸⁶ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Офіційний вісник України. – 2006 р. – № 12 – Стор. 16.

²⁸⁷ Окремі питання впливу Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського Суду з прав людини на кримінальне право України / Ю.Б. Хім'як // Держава і право. — 2009. — Вип. 45. — С. 477-481

²⁸⁸ Kafkaris v. Cyprus, Application no. 21906/04, Grand Chamber judgement of 12 February 2008, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85019>

²⁸⁹ Ibid, §98

критерієм при вирішенні питання про те, чи є довічне позбавлення волі незменшуваним, є наявність у засудженого будь-яких перспектив звільнення (пом'якшення, скорочення, умовно-дострокове звільнення)²⁹⁰. У світлі обставин цієї справи ЄСПЛ не встановив порушення ст.3 по відношенню до довічно засудженого заявника, адже той мав можливості для звільнення²⁹¹. Втім, меседж про відповідність довічного позбавлення волі стандартам ст.3 Конвенції тільки за наявності в засудженого перспектив звільнення, Суд висловив недвозначно.

2. «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» – доленосна для Європи справа, у якій троє довічно засуджених звернулися до Суду із скаргою про невідповідність призначення їм покарання ст.3 Конвенції. Опіраючись на міжнародно-правові документи та національну практику інших держав, ЄСПЛ зробив висновок про необхідність існування в державі механізму перегляду доцільності подальшого застосування до довічно засудженої особи цього покарання (детальніше у Розділі 1.3.1.)²⁹². Іншими словами, на самому початку відбування покарання довічно ув'язнений має право знати, що він повинен робити, аби можливість його звільнення була розглянута, за яких умов та в якому порядку це відбувається. Якщо законодавство не передбачає ніякого такого механізму, невідповідність ст.3 виникає вже в момент призначення покарання²⁹³. У цій справі, Суд, враховуючи неясність перспективи звільнення довічно засуджених та його поодинокую правозастосовну практику, констатував відсутність у заявників відповідної і адекватної перспективи виправлення і звільнення, якщо вони прагнутимуть продемонструвати невинуватість їхнього подальшого ув'язнення, а отже і порушення ст.3 Конвенції²⁹⁴.

3. «Ласло Магяр проти Угорщини» та «Т.П. та А.Т. проти Угорщини». Обидві справи стосуються відповідності угорського правового регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі ст.3 Конвенції. У першій справі

²⁹⁰ Ibid, § 99

²⁹¹ Ibid, §§ 107-108

²⁹² Vinter and Others v. the United Kingdom, §119

²⁹³ Ibid, § 122

²⁹⁴ Ibid, § 126 131

Суд постановив, що мало місце порушення статті 3 Конвенції щодо довічного ув'язнення заявника без права на умовно-дострокове звільнення, з огляду на те, що угорський закон не передбачав чіткої відповіді на питання, що довічно засуджені повинні робити, аби мати можливість для звільнення і за яких умов. В тому числі, у державі був відсутній належний розгляд змін у житті ув'язнених та їх реабілітаційного прогресу²⁹⁵. У відповідь Угорщина запровадила процедуру помилування після відбуття довічно засудженими 40-річного строку тюремного ув'язнення. З приводу такого нововведення ЄСПЛ у другій справі знову констатував порушення ст.3 Конвенції з огляду на те, що вказаний термін занадто тривалий для того, аби особа могла вперше просити про помилування, а сама його процедура не має достатніх передбачуваних гарантій. Тому на час винесення вироку довічно засуджена особа не мала реальних перспектив звільнення або перегляду її покарання²⁹⁶.

Як бачимо, вказані рішення демонструють еволюцію поглядів ЄСПЛ на звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі від загальних оцінок до конкретних критеріїв, яким має відповідати покарання у вигляді довічного позбавлення волі, аби не порушувати ст.3 Конвенції. Їх можна відобразити за допомогою такої схеми:

²⁹⁵ Lazlo Magyar v. Hungary, §§ 54-59

European Court on Human Rights. Press Unit. Strasbourg, June 2017. Factsheet on “life imprisonment”. Available at: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Life_sentences_ENG.pdf (Accessed: 27 November 2018)

²⁹⁶ T.P. and A.T. v. Hungary, §§ 45-50

European Court on Human Rights. Press Unit. Strasbourg, June 2017. Factsheet on “life imprisonment”, p. 7

Довічне позбавлення волі не має бути незменшуваним

Довічне позбавлення є незменшуваним, якщо в особи є реальна перспектива звільнення чи перегляду призначеного їй покарання

В особи є перспектива звільнення чи перегляду покарання, якщо:

на момент винесення вироку особа знає, який строк покарання вона має відбутися, а також що, як, в які строки і в рамках якої процедури їй потрібно зробити, аби отримати право на звільнення чи перегляд

держава в особі пенітенціарних органів здатна заохотити особу до прогресу впродовж виконання покарання, а на конкретних етапах відбування довічного ув'язнення – і оцінити рівень досягнутого прогресу.

Схема 1. Стандарти ЄСПЛ щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

В окремих випадках Європейський суд виносить доволі неоднозначні рішення у питанні регулювання довічного позбавлення волі, дозволяючи собі не дотримуватися власного підходу.²⁹⁷ Попри це, очевидним залишається факт, що відсутність у державі дієвого реального механізму для звільнення або перегляду цього покарання порушує ст.3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і у певних випадках може досягати навіть рівня нелюдського поводження²⁹⁸.

²⁹⁷ Hutchinson v. the United Kingdom, Application no. 57592/08, Grand Chamber judgement of 17 January 2017, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/?i=001-170347>

²⁹⁸ Öcalan v. Turkey (no. 2), Applications nos. 24069/03, 197/04, 6201/06 and 10464/07, judgement of 18 March 2014, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press/?i=003-4703714-5709561>

3.2.2. *Інші європейські стандарти щодо звільнення від відбування довічного позбавлення волі*

Європейська Конвенція є не єдиним міжнародним документом, який регулює покарання у вигляді довічного позбавлення волі та звільнення від його відбування. У стосунку до останнього варто навести європейські стандарти, втілені ще й у таких документах:

— ст.103 Європейських пенітенціарних правил – передбачає, що режим та індивідуальні плани відбування покарання ув'язненими повинні включати в себе, *inter alia*, підготовку до звільнення від відбування покарання²⁹⁹;

— ст.4 Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи N Rec 2003 (22) «Про умовно-дострокове звільнення» – передбачає, що умовно-дострокове звільнення має бути доступне для всіх ув'язнених, в тому числі, для довічно засуджених, які не повинні бути позбавлені надії на звільнення³⁰⁰;

— ст.8 Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи N Rec (2003) 23 «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі» – підкреслює, що ув'язнені повинні отримувати вигоду від конструктивної підготовки до звільнення, в тому числі, з цією метою вони повинні бути в змозі прогресувати за допомогою пенітенціарної системи. У ст. ст.2, 8 і 34 Рекомендація також прямо вказує, що довічно ув'язнені повинні мати можливість умовно-дострокового звільнення³⁰¹;

Звільнення від відбування довічного позбавлення волі є предметом уваги і Європейського комітету запобігання катуванню. У своїх стандартах Комітет категорично виступає проти та називає нелюдським довічне позбавлення волі, за

²⁹⁹ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація N Rec 2006 (2) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам [Електронний ресурс] // Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032

³⁰⁰ Рекомендація N Rec 2003 (22) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про умовно-дострокове звільнення» [Електронний ресурс] // Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_665

³⁰¹ Рекомендація N Rec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі» [Електронний ресурс] // Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_848

якого засуджена до цього покарання особа раз і назавжди вважається небезпечною та позбавляється можливості звільнення (за винятком помилування чи звільнення із співчутливих мотивів, наприклад, за хворобою)³⁰².

Як бачимо, окремі органи в рамках Ради Європи доповнюють стандарти Конвенції більш конкретними оцінками та положеннями, які відображають європейський консенсус щодо цього питання. Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях жодним чином не визначає форму, періодичність та інші особливості механізмів звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі чи перегляду цього виду покарання. Вирішення усіх цих питань належить до свободи розсуду держав-учасниць Конвенції, а ЄСПЛ уповноважений лише давати оцінку тому, чи в обставинах конкретної справи обраний державою механізм «зменшення» довічного позбавлення волі відповідає стандартам ст.3 Конвенції. У свою чергу, стандарти вироблені іншими органами Ради Європи передбачають конкретну форму цього механізму – умовно-дострокове звільнення, а також конкретні правила поведження з довічно засудженими, провідним принципом яких є їхня підготовка до майбутнього звільнення.

Потрібно окремо наголосити на тому, що механізм звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення не передбачає те, що усі довічники рано чи пізно перестануть відбувати своє покарання³⁰³. Однак для тих засуджених, які усвідомили суспільну небезпечність своїх дій, виразили каяття та щирій жаль з приводу вчиненого, стали на шлях виправлення, який дозволяє їм повторно інтегруватися в суспільство, держава має забезпечити реальну можливість звільнення. КЗК наголошує, що для цього потрібні такі кроки:

1) законодавче встановлення розумного строку, після відбуття якого в особи з'являється можливість перегляду покарання у вигляді довічного позбавлення волі та звільнення від нього;

³⁰² European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 31 January 2015. Situation of life-sentenced prisoners, p. 4

³⁰³ Ibid

2) належне регламентування процедури, в рамках якої вирішуватиметься питання про звільнення довічно засудженої особи від відбування покарання;

3) організація режиму відбування покарання довічно засудженими таким чином, щоб впродовж виконання покарання вони могли прогресувати на шляху до реабілітації³⁰⁴.

Таким чином, оцінки, рекомендації та правила Комітету Міністрів Ради Європи, Європейського комітету запобігання катуванню та інших органів є органічним продовженням стандартів ЄСПЛ по відношенню до покарання у вигляді довічного позбавлення волі та звільнення від його відбування. Разом вони створюють систему європейських стандартів захисту прав людини при відбуванні покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в рамках якої можна виділити дві складові:

1) кримінально-правова складова – передбачає, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі не означає автоматичну смерть особи за ґратами, а навпаки – під час винесення вироку особі має надаватися можливість перегляду призначеного їй покарання чи звільнення від нього по спливу певних строків позбавлення волі та за наявності чітких підстав і процедури їх застосування. Конкретна форма звільнення запроваджується державою на свій розсуд, однак серед європейських держав найпоширенішою є умовно-дострокове звільнення (підходи зарубіжних держав до звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі наведені у Розділі 1.3.1).

2) кримінально-виконавча складова – передбачає організацію пенітенціарної системи в державі таким чином, аби відбування покарання у вигляді довічного позбавлення сприяло виправленню засудженого та його повторній інтеграції в суспільство після потенційного звільнення (перелік заходів, які можуть для цього застосовуватися міститься у Розділі 2.3).

Аналіз наявних в Україні форм звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, проведений у Розділі 3.1, свідчить про їхню

³⁰⁴ Ibid, p.5

невідповідність європейським стандартам. Так, інститут звільнення від покарання та його відбування у стосунку до довічного позбавлення волі потребує реформування та імплементації вказаних стандартів у законодавчу і правозастосовну практику. Видається, що ця імплементація має бути не просто копіюванням нормативних положень іноземного законодавства, а поступовим обережним впровадженням європейських практик у національне право. Чи є в Україні для цього реальні перспективи – зрозуміло з наступної частини роботи.

3.3. Імплементація європейських стандартів щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі в українське законодавство та правозастосовну практику

3.3.1. Підстави імплементації європейських стандартів щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Порівняльний аналіз українських та європейських механізмів звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі свідчить про явну невідповідність правового регулювання цього інституту стандартам Ради Європи. Очевидно, така невідповідність є передумовою для реформування кримінального законодавства у вказаному аспекті. Однак, сама по собі невідповідність національного законодавства міжнародним стандартам рідко коли ставала підставою правової реформи у будь-якій галузі. Частіше внесення змін у законодавство ставало наслідком правозастосовної практики Конституційного Суду України або ж Європейського Суду з прав людини. Не є винятком і довічне позбавлення волі. Так, на проблему правового регулювання цього виду покарання вказані судові інституції вже звернули увагу. Відтак, підставами для реформування покарання у вигляді довічного позбавлення волі можуть стати:

1. Рішення Конституційного Суду України за наслідками розгляду конституційної скарги. Нещодавно запроваджений інститут конституційної скарги дозволяє громадянам та юридичним особам України за допомогою

конституційного судочинства домогтися визнання неконституційним, а відтак і скасування дії будь-якого закону чи його окремих положень, застосованих в остаточному рішенні суду, якщо вони не відповідають Конституції України³⁰⁵. До КСУ вже подана низка скарг з приводу відповідності ч.1 ст.82 КК України (особам, що відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі, невідбута частина покарання може бути замінена судом більш м'яким покаранням³⁰⁶) ч.2 ст.28 Конституції України (ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню³⁰⁷)³⁰⁸. Щодо окремих скарг (зокрема, скарги довічно засудженого Панасенка В.І.) КСУ відмовив у відкритті провадження, мотивуючи це тим, що відсутність законодавчого регулювання або неналежне законодавче регулювання не можуть бути підставою для відкриття конституційного провадження³⁰⁹. Щодо інших аналогічних скарг конституційне провадження відкрито³¹⁰. Відтак, зараз перед Конституційним Судом України стоїть питання щодо відповідності інституту звільнення від довічного позбавлення волі конституційні заборони надмірно жорстокого покарання. Від його вирішення в тому числі залежатиме можливість імплементації європейських стандартів по відношенню до довічного позбавлення волі в українське законодавство та практику.

2. Рішення Європейського суду з прав людини за наслідками розгляду скарги проти України. Не зупиняючись на загальних положеннях діяльності ЄСПЛ з розгляду звернень щодо порушення державами-членами РЄ своїх

³⁰⁵ Єгорова В.С. Конституційна скарга в Україні / В.С. Єгорова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція – 2018. № 31. – С. 44 – 16. - Режим доступу: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc31/12.pdf>

³⁰⁶ Кримінальний кодекс України, ст.82

³⁰⁷ Конституція України: закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996

³⁰⁸ Човган В. О. Конституційна скарга на довічне [Електронний ресурс] / В. О. Човган // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://khpg.org/index.php?id=1522760522>

³⁰⁹ Ухвала Конституційного Суду України від 18 квітня 2018 року (справа № 3-182/2018(1694/18)). Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/115-2i2018.pdf>

³¹⁰ Човган В. О. Для поширення: Конституційний суд таки взявся за довічне позбавлення волі! [Електронний ресурс] / В. О. Човган // Facebook. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/vadym.chovgan.9/posts/260476097947354>

конвенційних зобов'язань, варто відзначити, що Суд уже прийняв до розгляду заяву довічно засудженого В.С. Петухова з приводу порушення Україною ст.3 Конвенції в аспекті правового регулювання звільнення від довічного позбавлення волі³¹¹. Наразі справа перебуває на стадії комунікації. Враховуючи те, що у справі Суд посилається на свої попередні прецеденти у справах Вінтера та Ласло Магяра, спрогнозувати рішення ЄСПЛ не важко. Так, відсутність умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, примарна та нечітко врегульована перспектива помилювання, а також випадки звільнення відбування довічного позбавлення волі, які можна порахувати на пальцях однієї руки, дають доволі вагомі підстави сподіватися на те, що Суд винесене рішення на користь заявника.

Попри доволі високі очікування щодо встановлення Європейським Судом невідповідності правового регулювання довічного позбавлення волі ст.3 Конвенції, враховуючи звичну практику України із затягуванням виконання рішень ЄСПЛ, правозахисники відзначають, що вказана проблема

“залишатиметься далекою від вирішення поки не будуть внесені зміни до Кримінального кодексу. Натомість, рішення КСУ можуть безпосередньо спонукати парламент до створення відповідних законодавчих норм. Тому позиція КСУ щодо відсутності реалістичної перспективи звільнення від довічного має особливе значення³¹²”.

Таким чином, сьогодні Україна має доволі реальні підстави для реформування свого законодавства щодо правового регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі та звільнення від нього. І великі сподівання покладаються на те, що «першу скрипку» у цьому відіграє саме Конституційний Суд України.

³¹¹ Petukhov v Ukraine, Application no. 41216/13, Communicated on 16 November 2015, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159297>

³¹² УГСПЛ. ХПГ. Конституційний суд та перспектива звільнення від довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / УГСПЛ. ХПГ // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://khp.org/index.php?id=1522766963>

3.3.2. Шляхи імплементації європейських стандартів щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Часта відсутність в українського законодавця політичної волі на прийняття важливих рішень не означає, що аналітичним правовим середовищем не вироблено жодних напрацювань з приводу відповідної проблематики. Не є винятком і довічне позбавлення волі та звільнення від його відбування.

Насамперед, шляхи реформування інституту звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі запропоновані науковим середовищем. Серед них:

1. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст.81 КК України) – вид звільнення від відбування покарання, суть якого полягає у достроковому звільненні засудженого від подальшого реального відбування покарання за умов відбуття певного строку покарання (від 1/2 до 3/4 призначеного судом покарання в залежності від тяжкості злочину) та якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення^{313 314}.

Однією з перших, хто обстоював потребу запровадити в Україні цей механізм звільнення від довічного позбавлення волі, є Л.О. Мостепанюк. Так, у своїй роботі авторка запропонувала умовно-дострокове звільнення довічно засуджених після відбуття ними 25 років покарання та при ряді умов, серед яких: втрата суспільної небезпеки, досягнення певного віку, тяжка хронічна хвороба, а також відсутність злісних порушень встановленого порядку відбування покарання впродовж 5 років; паралельне призначення засудженому обмеження волі до 5 років з перспективою подальшого повного звільнення, а у разі застосування умовно-дострокового звільнення – встановлення 10-річного іспитового строку³¹⁵. Втім, згодом науковець відійшла від своїх попередніх міркувань і в подальшому називала пропозиції запровадження умовно-

³¹³ Кримінальний кодекс України, ст.81

³¹⁴ Яковець І.С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. – М.: PRI, 2012. – 212 с.

³¹⁵ Мостепанюк, Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання, с.13

дострокового звільнення від відбування довічного позбавлення волі чи заміну невідбутої частини покарання більш м'яким “досить суперечливими”, мотивуючи це винятковістю цього виду покарання та розсудом суду призначити альтернативне м'якше покарання³¹⁶. На жаль, Л.О. Мостепанюк не врахувала свої попередні напрацювання, а саме можливість втрати довічно засудженим суспільної небезпеки в процесі відбування покарання, а отже – і втрату необхідності в подальшому застосуванні до нього цього ж покарання, незважаючи на ситуацію, яка існувала на час винесення вироку.

Можливість запровадження умовно-дострокового звільнення у стосунку до довічного позбавлення волі обґрунтовує і В.О. Глушков. Автор вважає, що загальні підстави для умовно-дострокового звільнення від відбування покарання – відбуття певного строку та виправлення засуджено – є цілком досяжними навіть у випадку призначення довічного ув'язнення³¹⁷. Відтак, вчений також пропонує встановити 25-річний строк як підставу для звільнення від цього виду звільнення, а при його застосуванні – не встановлювати іспитового строку (адже встановлено юридичний факт, що засуджений довів своє виправлення і не потребує в подальшому відбування покарання у виді довічного позбавлення волі), натомість у разі вчинення звільненим нового злочину – призначати покарання у вигляді довічного позбавлення волі³¹⁸. Не можу погодитися з таким твердженням, оскільки вважаю, що при умовно-достроковому звільненні держава хоч і встановлює факт виправлення, але лише презюмує, що засуджений поводитиметься законослухняно. Відтак, вона має допускати ризик нового злочину, і не чекати, коли такий буде вчинено та призначати жорсткіше покарання, а забезпечувати за звільненою особою нагляд, достатній для превенції злочинів.

³¹⁶ Мостепанюк Л. О. Звільнення від відбування довічного позбавлення волі: можливість запровадження в Україні / Л. О. Мостепанюк // Судова апеляція. - 2015. - № 2. - С. 41-49. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_2_7

³¹⁷ Глушков В. О. Перспективи запровадження умовно-дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, в кримінальному праві України [Електронний ресурс] / В. О. Глушков, І. В. Козакова // Держава та регіони. Серія : Право. - 2015. - № 2. - С. 35-40. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2015_2_9

³¹⁸ Там само, с.37-38

Також прихильником умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі є В.С. Журавський. Для цього автор пропонує встановити справедливий мінімальний термін відбуття покарання, вплив якого дозволить вирішувати питання про умовно-дострокове звільнення (не менше 25 років), жорсткіші підстави застосування цього механізму звільнення та ширше коло обов'язків, покладених на звільнену особу³¹⁹. Попри відсутність конкретизованих пропозицій, запропонований В.О. Журавським підхід щодо впровадження умовно-дострокового звільнення від відбування довічного позбавлення волі здається найбільш виправданим, як такий, що не лише передбачає відповідне право, а й певні «запобіжники» для уникнення зловживання ним.

2. Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст.82 КК України) – вид звільнення від відбування покарання, суть якого полягає у тому, що засуджений повністю не звільняється від покарання, а йому лише замінюється один вид покарання (його невідбута частина) іншим його видом за умов відбуття певного строку покарання (від 1/3 до 2/3 призначеного судом покарання в залежності від тяжкості злочину) та якщо засуджений став на шлях виправлення^{320 321}.

В науковій літературі пропозиції щодо запровадження заміни невідбутої частини довічного позбавлення більш м'яким покаранням не дуже популярні. Так, без прив'язки до аналізу законопроектів, які пропонували законодавчо закріпити цей вид звільнення, доцільність такого кроку обґрунтовує чи не єдина Н.В. Коломієць. Авторка пропонує застосовувати до довічно засуджених заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (обмеженням волі) після відбуття не менш як 20 років за ґратами та за умови позитивної характеристики засудженого³²². На мій погляд, непопулярність пропозицій

³¹⁹ Журавський В. С. Діалектика довічного позбавлення волі: сутність та форма гуманізації кари, с.79

³²⁰ Кримінальний кодекс України, ст.82

³²¹ Яковець І.С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, с.26

³²² Коломієць Н. В. Удосконалення законодавства про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким та практики її застосування (частина 2) / Н. В. Коломієць // Часопис Київського університету права. - 2015. - № 1. - С. 226-230. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_1_55H

такого виду звільнення частково пояснюється тим, що заміна довічного позбавлення волі менш суворим покаранням можлива при застосуванні до засудженого акта помилування. Втім, формальна перспектива заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком на 25 років не може слугувати аргументом проти запровадження заміни невідбутої частини покарання більш м'яким і до довічного позбавлення волі, оскільки останній вид звільнення має зовсім інші підстави застосування та процедуру розгляду.

Таким чином, наукове середовище пропонує два шляхи імплементації європейських стандартів щодо довічного позбавлення волі у національне законодавство – умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. Видається, що впровадження обидвох пропозицій жодним чином не конкурує між собою, адже, як вдало наголошує І.С. Яковець, аналіз цих видів звільнення вказує на “певну поступовість їх застосування³²³”.

Загальні наукові пропозиції щодо реформування механізму звільнення від довічного позбавлення знайшли своє конкретизоване відображення і у профільних законопроектах. Так, на розгляд Верховної Ради України були внесені такі проекти законів, що стосувалися звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі:

— Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі № 1218 – передбачав заборону застосування довічного позбавлення волі за незакінчений злочин; заборону призначення довічного позбавлення волі жінкам, організатору злочину, підбурювачу до злочину та пособнику у вчиненні злочину; в аспекті звільнення – пропонував доповнити ст.81 та 82 КК України положеннями про застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання до довічно засуджених після відбуття ними 15 років позбавлення волі та заміну невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі на 25 років

³²³ Яковець І.С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, с.26

позбавлення волі після відбуття довічно засудженим 10 років позбавлення волі³²⁴. Законопроект не прийнято;

— Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням № 2292 – не передбачав заборону застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі до жінок та організатора злочину, у решті вимог – дублював положення попереднього законопроекту. Крім того, передбачав реформування інституту помилування: передбачалось застосування помилування після відбуття довічно засудженою особою 15 років позбавлення волі, і встановлення загального строку відбування покарання у виді позбавлення волі не більше 25 років без подальшої заміни на більш м'яке покарання³²⁵. Вказаний законопроект прийнято ВРУ, однак у 2015 році Президент наклав на нього вето, яке Парламент не зміг подолати. Відтак, у жовтні 2018 року Закон було відхилено.

З огляду на відхилення вказаних законопроектів, їхній аналіз в рамках цієї роботи видається зайвим. Критичні зауваження до законопроектів можна віднайти в роботах Л.О. Мостепанюк³²⁶, В.С. Журавського³²⁷, переваги запропонованих ними механізмів звільнення – у публікації К. Автухова³²⁸. Роботи вказаних авторів в основному підтримують відхилення проекту 1218, як такого, що передбачає невиправдано обмежене призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі та надмірно «поблажливі» можливості для звільнення від нього; у свою чергу, проект 2292 підтримувався, а його ветування науковці назвали помилковим³²⁹.

³²⁴ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі № 1218 від 03.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52660

³²⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням № 2292 від 03.03.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54261

³²⁶ Мостепанюк Л. О. Звільнення від відбування довічного позбавлення волі: можливість запровадження в Україні

³²⁷ Журавський В. С. Діалектика довічного позбавлення волі: сутність та форма гуманізації кари

³²⁸ Автухов К. Європейський вибір для засуджених до довічного позбавлення волі: чи бути йому? [Електронний ресурс] / К. Автухов // Юридична Україна. - 2015. - № 10-12. - С. 162-167. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2015_10-12_24

³²⁹ Там само, с.167

Доцільніше зупинитися на тих законопроектах щодо звільнення від довічного позбавлення волі, які станом на зараз перебувають на розгляді Верховної Ради – це Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344 та Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337. Обидва пропонують доволі розроблену, складну систему звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі, яка складається з двох обов'язкових для засудженого етапів:

1. Заміна покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк за правилами нової редакції ст.82 КК України.

Заміна покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк можлива за наявності наступних підстав:

- а) відбуття засудженим не менше 10 років позбавлення волі;
- б) наявності у засудженого низького ризику вчинення повторного кримінального правопорушення;
- в) складення засудженим особистого плану реінтеграції в суспільство.

Заміна покарання у вигляді довічного позбавлення на позбавлення волі на певний строк здійснюється за рішенням суду:

а) у випадку задоволення клопотання про таку заміну, довічне позбавлення волі може бути замінено на 15 років позбавлення волі, при цьому обчислення строку нового покарання починається з дня заміни покарання більш м'яким. Довічно засудженим, які під час відбування покарання досягли віку 65 років, воно може бути замінено на 10 років позбавлення волі;

б) у випадку відмови у задоволенні клопотання про таку заміну, повторне клопотання з цього ж питання може бути подано не раніше як через 1 рік з дня винесення постанови про відмову.

До осіб, яким довічне позбавлення волі замінено більш м'яким покаранням, застосовується умовно-дострокове звільнення та заміна покарання

або його невідбутої частини більш м'яким. Частина строку покарання, яку необхідно відбути, визначається виходячи з розміру нового покарання.

Якщо довічно засуджена особа, відбуваючи більш м'яке покарання, вчинить новий злочин, суд до покарання за знову вчинений злочин приєднує невідбуту частину більш м'якого покарання за правилами, передбаченими ст.71 і 72 КК України. Якщо ж вона вчинить тяжкий або особливо тяжкий злочин, поєднаний із застосуванням фізичного насильства проти особи, вона направляється для подальшого відбування довічного позбавлення волі без права повторного застосування заміни покарання більш м'яким³³⁰.

2. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі, яке призначено засудженому у порядку заміни довічного позбавлення волі на більш м'яке покарання (позбавлення волі) за правилами нової редакції ст.81 КК України.

Умовно-дострокове звільнення від позбавлення волі, яке призначено внаслідок заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням, можливе за наявності наступних підстав:

а) відбуття засудженим не менше 3/4 строку покарання, яке призначено судом у порядку заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням;

б) наявності у засудженого низького ризику вчинення повторного кримінального правопорушення;

в) складення засудженим звіту про виконання особистого плану реінтеграції в суспільство під час відбування більш м'якого покарання з аналізом причин успішності або неуспішності запланованих заходів.

Умовно-дострокове звільнення від позбавлення волі, призначеного в порядку заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням здійснюється за рішенням суду:

³³⁰ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344, Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, нова редакція ст. 82 КК України

а) у випадку задоволення клопотання про таке звільнення, суд покладає на звільнену особу обов'язки, передбачені ст.76 КК України, які згодом можуть бути змінені або скасовані. Для осіб, яким довічне позбавлення волі було замінено більш м'яким покаранням, строк, на який покладаються ці обов'язки не може перевищувати 5 років, із можливістю одноразового продовження судом на строк, що не перевищує 5 років. Контроль за виконанням цих обов'язків покладається на органи пробації;

б) у випадку відмови у задоволенні клопотання про таке звільнення, повторне клопотання з цього ж питання може бути подано не раніше як через 1 рік з дня винесення постанови про відмову.

Якщо звільнена особа систематично не виконує обов'язки, покладені судом, або систематично вчиняє правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку, що потягли за собою адміністративні стягнення, суд приймає рішення про направлення такої особи для відбування невідбутої частини покарання, від якої її було звільнено. Умовно-дострокове звільнення до таких осіб в межах відбування цього покарання повторно не застосовується.

Якщо ж звільнена особа протягом невідбутої частини покарання вчиняє новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими ст.71 і 72 КК України³³¹.

Крім цього, законопроект № 7337 у Прикінцевих положеннях передбачає, що особи, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі та на момент набрання чинності цим Законом (якщо відповідний законопроект буде ухвалено) відбули не менше 20 років покарання, мають право звернутися до суду з клопотанням про умовно-дострокове звільнення без попередньої заміни цього покарання позбавленням волі на певний строк³³². Інші підстави, процедура розгляду та його правові наслідки аналогічні до проаналізованого вище механізму умовно-дострокового звільнення. Втім, якщо звільнена особа вчинить

³³¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344, Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, нова редакція ст. 82 КК України

³³² Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, п.2 Прикінцевих положень

тяжкий або особливо тяжкий злочин, поєднаний із застосуванням фізичного насильства проти особи, вона направляється для подальшого відбування довічного позбавлення волі без права повторного застосування заміни покарання більш м'яким або умовно-дострокового звільнення. Одразу зазначу, що вважаю таку пропозицію недоречною. Так, звільнення особи, засудженої до довічного позбавлення волі після відбуття нею 20 років позбавлення волі, що навіть менше, ніж максимальний загальний строк покарання у вигляді позбавлення волі, явно не відповідає інтересам правосуддя. До того ж, це положення ставить вказану категорію засуджених у привілейоване становище порівняно із довічно засудженими, які ще не відбули 20-річного строку позбавлення волі лише на підставі строку відбуття покарання, звільняючи таких довічників від обов'язку попередньої заміни довічного позбавлення волі строковим позбавленням волі, що з точки зору європейських стандартів не може вважатися виправданим.

Як бачимо, законопроекти пропонують один і той же двоетапний механізм звільнення від довічного позбавлення – заміна цього виду покарання на більш м'який (позбавлення волі), а згодом і умовно-дострокове звільнення. Творці цього механізму вірять, що він “допоможе забезпечити права людини та зменшити рецидивні злочини... при цьому, тільки невелика кількість довічно засуджених отримає можливість звільнитися”³³³.

Вказані законопроекти доволі «свіжі» (обидва 2017 року), тому наукове співтовариство ще не дало їм належної оцінки. Відтак, доведеться врахувати аналіз попередніх законопроектів та обмежитися власною оцінкою запропонованого механізму звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

На мою думку, прогресивними положеннями законопроектів є:

³³³ Мирний М. Надія довічників: У парламенті з'явився законопроект, який дає довічникам шанс на дострокове звільнення [Електронний ресурс] / Микола Мирний // Центр інформації про права людини. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://humanrights.org.ua/material/nadija_dovichnikiv_u_parlament_i_zjaviavsja_zakonoprojekt_jiakij_daje_dovichni_kam_shans_na_dostrokov_e_zvlnennija_na_stadiji_redaguvannija

— впровадження поступового звільнення від довічного позбавлення волі. Те, що умовно-дострокове звільнення застосовується до довічно засуджених не одразу, а лише у випадку його попередньої заміни на строкове позбавлення волі, з одного боку відповідає інтересам правосуддя та пануючим суспільним настроям, адже передбачає відбуття тривалого строку покарання у відповідності до тяжкості вчиненого злочину, а з іншого – є проявом прогресивної системи виконання покарань, за якої більш пільговий вид звільнення застосовується тільки після того, як особа в процесі відбування покарання внаслідок менш пільгового виду звільнення довела своє виправдання. Так, видається розумним і логічним, що при заміні довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк від засудженого вимагається продемонструвати готовність повторної інтеграції у суспільство, а при умовно-достроковому звільненні – вже конкретні кроки, вжиті для досягнення вказано результату;

— складання засудженим особистого плану реінтеграції у суспільство. Так, відповідно до нової редакції ст.154 КВК України:

1) засуджені до довічного позбавлення волі разом з клопотанням про заміну цього покарання на більш м'яке повинні подати до суду особистий план реінтеграції в суспільство, що повинен містити:

а) заходи, реалізація яких в період відбування більш м'якого покарання у виді позбавлення волі на певний строк дозволить особі усунути чинники, які можуть негативно впливати на утримання від вчинення повторного злочину;

б) докази, які свідчать про обґрунтованість перспективи реінтеграції засудженого у суспільство після звільнення;

2) засуджені, яким покарання у виді позбавлення волі на певний строк було призначене в порядку заміни більш м'яким покаранням довічного позбавлення волі разом з клопотанням про застосування умовно-дострокового звільнення повинні подати до суду звіт про виконання особистого плану

реінтеграції в суспільство під час відбування більш м'якого покарання з аналізом причин успішності або неуспішності запланованих заходів³³⁴.

Така потенційна законодавча новела є своєрідною відповіддю європейським стандартам відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, які передбачають розроблення спільно із засудженим особистого плану відбування покарання³³⁵. Інакше кажучи, європейські стандарти вимагають складання такого плану на початку відбування покарання для потенційної можливості звільнення, а потенційні українські – у процесі відбування покарання для визначення готовності до звільнення. Очевидно, перший підхід є логічнішим, оскільки з самого початку відбування покарання стимулює особу до звільнення. Втім, в українських правових реаліях вимога демонстрації засудженим свого виправлення, нехай і на етапі потенційного звільнення, вже є прогресивним кроком. Вірю, що це стимулюватиме довічно засуджених до праці чи інших активностей, дотримання ними дисципліни у місцях позбавлення волі та співпраці довічників з психологами і соціальними працівниками;

— участь у процесі звільнення засудженого від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі органів пробації. Так, вже згадана нова редакція ст.154 КВК України передбачає, що висновок про ризик вчинення засудженим повторного злочину (одна з підстав звільнення, якщо такий ризик є низьким) складається саме органом пробації³³⁶. Відповідно до ст.11 Закону України «Про пробацію», такі дії є пенітенціарною пробацією, тобто підготовкою осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

³³⁴ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344, Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, нова редакція ст. 154 КВК України

³³⁵ European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 31 January 2015. Situation of life-sentenced prisoners, p.7-8

³³⁶ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344, Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, нова редакція ст. 154 КВК України

На мою думку, повноваження незалежного органу щодо складання висновку про ризик вчинення засудженим повторного злочину допоможуть забезпечити прозорість цієї процедури та уникнути зловживань з боку адміністрації установ виконання покарань³³⁷;

— встановлення для засудженого, звільненого від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі обов'язків, передбачених ст.76 КК України загальним строком до 10 років. На мій погляд, такий довгий нагляд над звільненою особою є виправданим з огляду на вчинені ним злочини. Більше того, такий нагляд має бути свідомим обов'язком держави, яка, звільняючи особу від відбування покарання та дозволяючи їй знову стати гідним членом суспільства, водночас пам'ятає про її особливо тяжкі злочини і для їх попередження та убезпечення решти суспільства встановлює над такою особою додатковий нагляд;

— строкове обмеження на подання повторного клопотання про заміну довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк чи клопотання про умовно-дострокове звільнення. Так, надання права на повторне звернення до суду при відмові у задоволенні таких клопотань лише через рік видається виправданим обмеженням. З одного боку, воно запобігатиме зловживанню засуджених своїм правом на звернення до суду, а з іншого боку – надасть їм достатньо часу, аби виправити ті упущення, які стали підставою для відмови у задоволенні відповідних клопотань.

Втім, передбачений законопроектами механізм звільнення від довічного позбавлення містить і ряд суттєвих недоліків. Ними, на мою думку, є:

— не виправдано короткий мінімальний строк покарання, який потрібно відбутися засудженому для остаточного звільнення від довічного позбавлення волі. Пригадаймо, для заміни довічного позбавлення волі на більш м'яке покарання потрібно відбутися не менше 10 років за ґратами; така заміна можлива на 15 років або ж, якщо засуджений досягнув 65-ти років – на 10 років; для умовно-

³³⁷ Про пробачення: Закон України від 05 лютого 2015 року № 160-VIII// Офіційний вісник України. — 2015 р., № 17, стор. 16

дострокового звільнення засудженому потрібно відбути не менш 3/4 нового призначеного покарання (тобто близько 11 років і 7,5 років відповідно). Таким чином, загальний строк покарання, який потрібно відбути для звільнення довічно засудженому, молодшому 65-ти років становить близько 21 року, а довічно засудженому, який досягнув 65-ти років – 17, 5 років. Одразу зазначу, що вважаю різницю у строках покарання в залежності від віку засудженого виправданою, адже згідно зі стандартами ЄСПЛ встановлення пільгового становища для довічно засуджених похилого віку є запорукою того, що вони таки «дочекаються» перспективи звільнення³³⁸. Втім, загальний строк покарання у 20 років, а то й менше, який необхідно відбути, аби мати перспективу остаточного звільнення, на мою думку, потребує перегляду. Видається, що довічно засуджена особа має перебувати під «загрозою» відбуття строку покарання, який перевищує загальний максимальний строк покарання у вигляді позбавлення волі – 25 років, адже це відповідає тяжкості вчиненого нею злочину. Тому, на мою думку, строк відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, який дає право на заміну цього покарання доцільно збільшити з 10 до 15 років. Таким чином, реальний строк позбавлення волі, який доведеться відбути довічно засудженому для звільнення становитиме близько 26 років та 23, 5 років відповідно, що є наближеним до верхньої межі строку покарання у вигляді позбавлення волі;

— відсутність чітких критеріїв для визначення ризику вчинення повторного правопорушення. Відповідно до законопроектів, складання висновку про такий ризик є завданням органів пробації, сприяти якому повинна тюремна адміністрація, надаючи всі необхідну інформацію та документи. Водночас, не визначено, чи саме керується орган пробації при складанні такого висновку. На мою думку, автори законопроектів повинні розробити критерії для визначення ризику повторного вчинення злочину (наявність попередніх судимостей; кількість дисциплінарних стягнень та заохочень, застосованих до засудженого;

³³⁸ Khamtokhu and Aksenchik v. Russia, para 81

наявність скарг з боку співкамерників тощо). Очевидно, перелік таких критеріїв не має бути вичерпним. І, можливо, їх навіть недоцільно вказувати у Законі, обмежившись натомість підзаконними актами чи методичними рекомендаціями. Однак розробленими і прописаними ці критерії повинні бути;

— відсутність чіткого змістового наповнення плану реінтеграції. Передбачається, що план реінтеграції повинен містити заходи, реалізація яких в період відбування більш м'якого покарання у виді позбавлення волі на певний строк дозволить особі усунути чинники, які можуть негативно впливати на утримання від вчинення повторного злочину, та докази, які свідчать про обґрунтованість перспективи реінтеграції засудженого у суспільство після звільнення³³⁹. Такі формулювання є доволі загальними і не встановлюють для засудженого передбачуваного переліку того, що йому потрібно продемонструвати, аби отримати шанс на заміну довічного позбавлення волі. Знову ж таки, на законодавчому або інших рівнях доцільно розробити приблизний перелік тощо, що має містити план реінтеграції (план щодо освіти із зазначенням спеціальності, яку засуджений планує здобути; план щодо трудової діяльності з вказівкою на професії, в рамках яких засуджений планує працювати; бажання підтримувати стосунки з рідними, яке може виявлятися у зазначенні майбутнього місця проживання спільно сім'єю тощо).

— надання висновків адміністрації установи виконання покарань щодо підготовки засудженого до звільнення. Так, законопроекти передбачають, що адміністрація установи виконання покарань повинна брати участь у розробці частини особистого плану реінтеграції засудженого в суспільство, яка має бути реалізована під час відбування більш м'якого покарання, а також подати до суду свій висновок з аналізом обґрунтованості розробленого плану для підготовки засудженого до звільнення³⁴⁰. Беззаперечно, участь адміністрації в розробці

³³⁹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344, Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, нова редакція ст. 154 КВК України

³⁴⁰ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів № 6344, Проект Закону про пенітенціарну систему № 7337, нова редакція ст. 154 КВК України

плану реінтеграції потрібна. Інша річ у тому, як забезпечити належний рівень цієї участі і стимулювати адміністрацію до співпраці із такою категорією засуджених. Нинішні тюремні реалії, в яких адміністрація з одного боку не забезпечує належні умови відбування покарань, відверто зневажає засуджених і нерідко застосовує до них насильство, а з іншого боку сама потерпає від такої ж зневаги і ненависті з боку в'язнів – навряд чи створюють позитивні перспективи їхньої співпраці. І вже зовсім нелогічним видається надання тюремним адміністраціям права на оцінку планів реінтеграції, в розробці яких вони ж і брали участь. За таких умов, який б прогрес не демонстрували засуджені, наскільки б ретельно розробленими не були їхні плани реінтеграції, перспектива непроходження ними «контролю» адміністрації залишається надзвичайно високою. На мою думку, вказану норму доцільно модифікувати, запровадивши нагляд над співпрацею в'язнів та адміністрації установ виконання покарань у розробці плану реінтеграції з боку органів пробації, а положення щодо оцінки розробленого плану – виключити взагалі, надавши таке повноваження суду при розгляді клопотання про заміну довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк;

— встановлення занадто пільгових обов'язків для осіб, звільнених від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Так, згідно із запропонованим механізмом звільнення, на звільненого засудженого покладаються обов'язки, передбачені ч.1, а в певних випадках і ч.2 ст.76 КК України. Це, зокрема, періодичне інформування про зміну місця проживання та поява до органів пробації, заборона виїзду за межі України без погодження цього органу, обов'язкове працевлаштування чи проходження курсів лікування³⁴¹. Безсумнівно, такі обов'язки є доречними. Однак, коли мова йде про осіб, засуджених за вчинення особливо тяжких злочинів, їхнє звільнення, на мою думку, повинно супроводжуватися жорсткішими обов'язками. Такими обов'язками можуть бути, наприклад, несення альтернативної військової служби

³⁴¹ Кримінальний кодекс України, ст.76

впродовж визначеного періоду часу, виконання суспільно-корисних робіт, обов'язок періодичної співпраці з психологами та соціальними працівниками тощо. Видається, що покладення на цю категорію засуджених додаткового кола жорсткіших обов'язків задовільнить прагнення суспільства до моральної сатисфакції та дозволить йому пересвідчитися у готовності звільненої особи знову стати гідним його членом не тільки на словах, але й на ділі.

Зазначені мною недоліки, хоча і суттєві, проте однозначно піддаються виправленню. За умов їх врахування передбачений проектами законів № 6444 та № 7337 поступовий, жорсткий механізм звільнення від позбавлення волі цілком відповідатиме європейським стандартам щодо цього виду покарання та, водночас, не призведе до збурення суспільства. Залишається сподіватися, що в українського законодавця вистачить політичної волі для закріплення запропонованого механізму та мудрості у разі внесення до нього змін і поправок; в представників пенітенціарної системи – професіоналізму та терпимості у співпраці із засудженими; і, нарешті, в українського народу – готовності сприймати європейські стандарти, навіть якщо вони вимагають гуманного ставлення до тих, хто з моральної точки не заслуговує на другий шанс.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

У Розділі III «Звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі» основну увагу приділено інституту звільнення від покарання та прояву його дії по відношенню до довічного позбавлення волі. Крім того, окреслено європейські стандарти щодо звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а також визначено перспективи їх імплементації в національне законодавство та правозастосовну практику.

Інститут звільнення від покарання та його відбування передбачає повну або часткову відмову держави від виконання призначеного особі покарання у зв'язку з недоцільністю його відбування чи неможливістю досягнення цілей покарання. Звільнення від відбування покарання можливе в чотирьох формах – звільнення від покарання, звільнення від відбування частини покарання, заміна покарання, відстрочка покарання (остання в Україні не застосовується).

Серед вказаних форм застосовними до покарання у вигляді довічного позбавлення волі є звільнення від його відбування та заміна іншим покаранням, що проявляються у таких видах звільнення:

1) звільнення від відбування довічного позбавлення волі у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Вирішення питання про застосування до довічно засудженої особи давності виконання обвинувального вироку здійснюється судом і у тому випадку, якщо він дійде до висновку про неможливість застосування давності, довічне позбавлення волі замінюється на строкове позбавлення волі. З приводу цього у літературі обґрунтовано пропонується включити до КК України критерії, враховуючи які суд вирішує питання про можливість застосування давності до особи, а також правила визначення строку позбавлення волі у випадку заміни довічного позбавлення волі. Станом на сьогодні відомостей про довічно засуджених, звільнених від відбування покарання на цій підставі, немає;

2) звільнення від відбування покарання у зв'язку з хворобою. Особа, засуджена до довічного позбавлення волі, звільняється від відбування цього виду покарання, якщо вона захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними; особа, засуджена до довічного позбавлення волі, може бути звільнена від відбування цього виду покарання, якщо вона захворіла на іншу тяжку хворобу (туберкульоз, ВІЛ/СНІД), що перешкоджає відбуванню покарання. В обох випадках таке звільнення здійснюється на підставі рішення суду. Запровадження вказаної підстави звільнення від довічного позбавлення волі є проявом принципу гуманізму, однак обов'язок відбутися частину покарання при одужанні фактично перетворює цей вид звільнення на відстрочку від виконання покарання. Із судової практики відомо про один випадок звільнення від відбування покарання у зв'язку із тяжкою хворобою;

3) звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі у зв'язку з помилуванням. Помилування є видом часткового звільнення, індивідуально визначеної особи від покарання у вигляді довічного позбавлення волі, що здійснюється на підставі указу про помилування, прийнятого Президентом України та передбачає заміну цього виду покарання на позбавлення волі строком не менше 25 років. КК України, а також Положенням про порядок здійснення помилування детально врегульовано процедуру цього виду звільнення. Попри це, застосування помилування до довічно засуджених супроводжується суттєвими законодавчими (відсутність законодавчих положень щодо зарахування відбутої частини покарання при помилуванні; правил обчислення строку покарання, яке залишилось відбутися помилуваному; надання такій особі права на умовно-дострокове звільнення) та правозастосовчими (непрозора робота Комісії при Президентові України з питань помилування) недоліками. Статистика вказує на двох осіб, яких помилувано від відбування довічного позбавлення волі.

З вказаних видів звільнення лише останній залежить від дій самого засудженого. Та суттєві недоліки процедури і поодинокі випадки помилування свідчать про те, що станом на сьогодні реальний механізм звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі відсутній взагалі.

Європейські стандарти щодо звільнення від відбування покарання розроблені насамперед Європейським судом з прав людини та Європейським комітетом з питань запобігання катуванню. У низці своїх рішеннях ЄСПЛ виробив підхід, за яким довічне позбавлення волі відповідає ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод лише у випадку, якщо в засудженого є реальна перспектива звільнення чи перегляду призначеного йому покарання. Крім того, на момент винесення вироку особа має знати, який строк покарання вона має відбути та що їй потрібно зробити для отримання права на звільнення, а держава, у свою чергу, має забезпечити функціонування пенітенціарної системи, орієнтованої на виправлення довічно засудженого. Документи Комітету запобігання катуванню та інших органів Ради Європи доповнюють стандарти ЄСПЛ та передбачають конкретний вид звільнення від довічного позбавлення волі, а саме умовно-дострокове звільнення.

Національне правове регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, очевидно, не відповідає європейським стандартам, а тому потребує реформування. Підставами для цього можуть стати рішення Конституційного Суду України за наслідками розгляду відповідних скарг, окремі з яких вже прийняті до розгляду, а також рішення ЄСПЛ, який вже відкрив провадження у справі з приводу відповідності довічного позбавлення волі за українським законодавством ст.3 Конвенції. При цьому правова позиція та рішення КСУ щодо вказаної проблеми є більш пріоритетним, оскільки саме вони можуть слугувати підставою для майбутніх законодавчих змін.

Не чекаючи на жодні рішення, правниче наукове середовище вже розробило окремі механізми звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, зокрема:

1) умовно-дострокове звільнення від довічного позбавлення волі – пропонується при відбутті 25 років покарання, встановленні жорстких умов для звільнення та подальшому нагляді над засудженим;

2) заміна довічного позбавлення волі на більш м'яке покарання – пропонується при відбутті 20 років покарання.

Певної мірою наукові пропозиції втілені у текстах законопроектів, які стосуються звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Сьогодні на розгляді ВРУ перебувають два законопроекти, які пропонують один і той же механізм звільнення від довічного позбавлення волі. Він складається з двох етапів:

1) заміна покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк (якщо засуджений відбув не менше 10 років позбавлення волі, має низький ризик вчинення повторного кримінального правопорушення та склав особистий план реінтеграції в суспільство. У такому випадку довічне позбавлення волі може бути замінено на 15 років позбавлення волі (для осіб, що досягли 65-річного віку – на 10 років позбавлення волі);

2) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі, яке призначено засудженому у порядку заміни довічного позбавлення волі на більш м'яке покарання (якщо засуджений відбув не менше 3/4 строку покарання, яке призначено судом в порядку заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням, має низький ризик вчинення повторного кримінального правопорушення та склав звіт про виконання особистого плану реінтеграції). У такому випадку суд покладає на звільнену особу обов'язки, передбачені КК України загальним строком до 10 років;

Можливість застосування умовно-дострокового звільнення до тих довічно засуджених, які вже відбули 20 років позбавлення волі без попередньої заміни визнана не виправданою.

Запропонований механізм звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі має ряд переваг поряд з існуючими процедурами, зокрема:

- 1) поступове кумулятивне застосування окремих видів звільнення;
- 2) складання засудженим плану реінтеграції в суспільство;
- 3) участь органів пробації у процесі звільнення;
- 4) встановлення над звільненим засудженим нагляду з боку держави;
- 5) строкове обмеження на подання повторних клопотань про заміну довічного позбавлення волі чи умовно-дострокове звільнення.

Разом з тим, передбачена проектами процедура звільнення від довічного позбавлення волі має також і недоліки. Для їх виправлення пропонується:

- 1) збільшити строк відбутого покарання, що дає право на заміну довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням, з 10 до 15 років;

- 2) встановити чіткі критерії для визначення ризику повторного вчинення злочину (наявність попередніх судимостей; кількість дисциплінарних стягнень та заохочень, застосованих до засудженого; наявність скарг з боку співкамерників тощо).

- 3) встановити чіткий зміст плану реінтеграції в суспільство (план щодо освіти із зазначенням спеціальності, яку засуджений планує здобути; план щодо трудової діяльності з вказівкою на професії, в рамках яких засуджений планує працювати; бажання підтримувати стосунки з рідними, яке може виявлятися у зазначенні майбутнього місця проживання спільно сім'єю тощо);

- 4) позбавити адміністрацію установ виконання покарань повноважень щодо підготовки засудженого до звільнення. Натомість, запровадити нагляд за співпрацею тюремної адміністрації та засуджених у складанні плану реінтеграції з боку органів пробації;

- 5) встановити додаткові, жорсткіші обов'язки для осіб, звільнених від відбування довічного позбавлення волі (несення альтернативної військової служби впродовж визначеного періоду часу, виконання суспільно-корисних робіт, обов'язок періодичної співпраці з психологами та соціальними працівниками тощо).

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження повністю підтвердило актуальність теми, визначену у вступі. У роботі зроблена спроба комплексного аналізу існуючого стану справ щодо правового регулювання та практики застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. У світлі окресленої проблематики розроблено пропозиції реформування інституту довічного позбавлення волі.

У Розділі I «Загальні засади дослідження покарання у вигляді довічного позбавлення волі» проаналізовано стан дослідження довічного позбавлення волі в зарубіжній та українській науковій літературі, історію становлення та розвитку цього виду покарання в Україні, а також міжнародний і зарубіжний досвід у призначенні та відбуванні довічного позбавлення волі.

Стан дослідження довічного позбавлення волі у зарубіжній науковій літературі свідчить про відсутність консенсусу з приводу цього питання.

Стан дослідження довічного позбавлення волі в українській науковій літературі оцінено як фрагментарний. Виділено аспекти у сфері правового регулювання цього виду покарання, що потребують розробки науковим середовищем.

Попри різні умови функціонування довічного позбавлення волі на теренах України, окремих історичний досвід правового регулювання цього виду покарання заслуговує на увагу та імплементацію в теперішнє законодавство.

У світлі окреслених стандартів прав людини при призначенні та відбуванні покарання у вигляді довічного позбавлення волі, встановлено, що національне законодавство та правозастосовна практика України на разі не відповідають цим стандартам і потребують реформування.

У світлі зарубіжного досвіду в правовому регулюванні цього виду покарання окреслено підходи до відбування довічного позбавлення волі та звільнення від нього, що можуть бути імплементовані у національну правову систему.

У Розділі II «Довічне позбавлення волі як найсуворіший вид покарання за українським законодавством» дано загальну характеристику цьому виду покарання, а також проаналізовано підстави його призначення та особливості відбування.

Визначено, що правове регулювання та правозастосовна практика призначення довічного позбавлення в цілому відповідає принципам та загальним засадам призначення покарання. Попри це, в українському суспільстві панує несприйняття цього виду покарання як справедливого, що визначає потребу у просвітницькій роботі у даному напрямі.

Окремі умови призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі згруповано в залежності від елементів складу злочину, які впливають на його застосування. В рамках цих елементів виділено законодавчі недоліки у призначенні цього покарання та способи їх подолання.

У сфері відбування довічного позбавлення волі виділено найбільш серйозні проблеми правозастосовної практики, відзначені як самими засудженими та адміністрацією установ виконання покарань, так і міжнародними інституціями. У світлі вказаних проблем пропонується адаптувати кримінально-виконавче законодавство до міжнародних стандартів поводження з довічно засудженими. Разом з тим, зроблено наголос на необхідності комплексної реформи у сфері відбування довічного позбавлення волі, не обмежуючись внесенням змін до чинного законодавства.

Виокремлено статистичні дані щодо осіб, засуджених до покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Вказана інформація визначає спрямованість соціально-виховної роботи з довічно засудженими та напрямки удосконалення системи виконання цього покарання.

У Розділі III «Звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі» основну увагу приділено інституту звільнення від покарання та прояву його дії по відношенню до довічного позбавлення волі. Крім того, окреслено європейські стандарти щодо звільнення від відбування покарання у

вигляді довічного позбавлення волі, а також визначено перспективи їх імплементації в національне законодавство та правозастосовну практику.

В рамках інституту звільнення від покарання та його відбування виокремлено види звільнення, які застосовуються до довічного позбавлення волі. На підставі аналізу окремих випадків звільнення від цього покарання констатовано, що станом на сьогодні в Україні відсутній передбачуваний механізм звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Наведено стандарти щодо звільнення від відбування довічного позбавлення волі, вироблені Європейським Судом з прав людини та іншими органами Ради Європи. Чинне законодавство України не відповідає цим стандартам, а тому потребує реформування.

Виділено обставини, які можуть стати підставами для імплементації європейських стандартів щодо звільнення від довічного позбавлення волі. Зокрема, очікується винесення рішень Конституційним Судом України та Європейським Судом з прав людини з приводу поданих громадянами України скарг щодо відповідності правового регулювання покарання у вигляді довічного позбавлення волі стандартам прав людини. При цьому правова позиція та рішення КСУ щодо вказаної проблеми є більш пріоритетним, оскільки саме вони можуть слугувати підставою для майбутніх законодавчих змін.

Виокремлено механізми звільнення від довічного позбавлення волі, запропоновані науковим середовищем. Певної мірою ці пропозиції втілені у текстах законопроектів, які стосуються звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Проаналізовано подані на розгляд Верховної Ради України, які пропонують двоетапний механізм звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. В цілому, такий механізм оцінено як такий, що відповідає європейським стандартам у сфері прав людини. Попри це, для забезпечення дії цього механізму в українських правових реаліях запропоновано окремі поправки до вказаних законопроектів.

Проблематика покарання у вигляді довічного позбавлення волі не вичерпується проаналізованими у роботі аспектами. Вказана тема має перспективи подальших досліджень, зокрема, у сфері кримінального процесуального права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Національне законодавство:

1. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996;
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року // Офіційний вісник України. – 2008. - №93. – Ст.3103;
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року;
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року // Урядовий кур'єр. – 2010. - №215;
5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року;
6. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1986 року // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. - 1969. - N 14.- Ст.104;
7. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III// Офіційний вісник України. – 2001 р., № 21, стор. 1;
8. Кримінально-виконавчий Кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV// Офіційний вісник України. – 2003 р., № 33, стор. 7;
9. Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01 жовтня 1996 року № 392/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996 р., № 48, стаття 263;
10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV// Офіційний вісник України. – 2006 р. – № 12 – Стор. 16.;
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених:

Закон України від 07 вересня 2016 року № 1492-VIII// Офіційний вісник України. – 2016 р. – № 80 – Стор. 15;

12. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України: Закон України від 22 лютого 2000 року № 1483-III// Офіційний вісник України. – 2000 р., № 12, стор. 22;

13. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань: Закон України від 21 січня 2010 року № 1828-VI// Офіційний вісник України. – 2010 р., № 9, стор. 40;

14. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 року № 3262-IV// Офіційний вісник України. – 2010 р., № 9, стор. 40;

15. Про пробацію: Закон України від 05 лютого 2015 року № 160-VIII// Офіційний вісник України. — 2015 р., № 17, стор. 16;

16. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII// Офіційний вісник України. – 2017 р. – № 63 – Стор. 25;

17. Про Положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015// Офіційний вісник України – 2015 р., № 33, стор. 13;

18. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 року № 2823/5// Офіційний вісник України. – 2018 р. – № 70 – Стор. 285;

19. Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15 серпня 2014 року № 1348/5/572// Офіційний вісник України — 2014 р., № 69, стор. 277;

Міжнародні та зарубіжні правові документи:

1. UN General Assembly, Rome Statute of the International Criminal Court (last amended 2010), 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6, available at:

<http://www.refworld.org/docid/3ae6b3a84.html>

(accessed 10 October 2018);

2. International Criminal Court, Rules of Procedure and Evidence (last amended 2010), 3-10 September 2002, ISBN 92-9227-278-0, available at:

<https://www.icc-cpi.int/iccdocs/pids/legal-texts/rulesprocedureevidenceeng.pdf>

(accessed 10 October 2018);

3. International Criminal Tribunal for Rwanda, 13 May 2015. Rules of procedure and evidence [online]. Available at:

<http://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/legal-library/150513-rpe-en-fr.pdf>

(Accessed: 10 October 2018);

4. International Criminal Tribunal for former Yugoslavias, 10 July 2015. Rules of procedure and evidence [online]. Available at:

http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Rules_procedure_evidence/150710-it-282-en.pdf

(Accessed: 10 October 2018);

5. The United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), 30 August 1955. The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Mandela Rules). Available at:

https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA-RESOLUTION/E_ebook.pdf

(Accessed: 06 November 2018);

6. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 31 January 2015. Situation of life-sentenced prisoners. Extract from the 25th General Report of the CPT, published in 2016 [online]. Available at:

<https://rm.coe.int/16806cc447>

(Accessed: 06 November 2018);

7. Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 29 April 2014. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 9 to 21 October 2013 [online]. Available at:

<http://rm.coe.int/doc/0900001680698465>

(Accessed: 09 November 2018);

8. Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 19 June 2017. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 21 to 30 November 2016 [online]. Available at:

<http://rm.coe.int/pdf/1680727930>

(Accessed: 09 November 2018);

9. Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), Strasbourg, 6 September 2018. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017 [online]. Available at:

<http://rm.coe.int/16808d2c2a>

(Accessed: 09 November 2018);

10. Criminal Code of Canada (1985, amended 2017) [online]. Available at:

https://www.legislationline.org/download/action/download/id/7346/file/Canada_CC_EN_FR_2017.pdf

(Accessed: 10 September 2018);

11. Criminal Code of France (1992, amended 2016) [online]. Available at:

https://www.legislationline.org/download/action/download/id/6382/file/France_CC_am2016_fr.pdf

(Accessed: 10 September 2018);

12. Criminal Code of the Federal Republic of Germany (1971, amended 2016) [online]. Available at:

https://www.legislationline.org/download/action/download/id/6386/file/Germany_CC_am2016_de.pdf

(Accessed: 10 September 2018);

13. Criminal Code of the Republic of Belarus (1999, amended 2010) [online]. Available at:

<https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/10048>

(Accessed: 10 September 2018);

14. Criminal Code of the Republic Poland (1997, amended 2016) [online]. Available at:

https://www.legislationline.org/download/action/download/id/6417/file/Poland_CC_1997_am2016_pl.pdf

(Accessed: 10 September 2018);

15. Criminal Code of the Russian Federation (1996, amended 2012) [online]. Available at:

<https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/12779>

(Accessed: 10 September 2018);

16. Criminal Law of the Republic of Latvia (1998, amended 2013) [online]. Available at:

https://www.legislationline.org/download/action/download/id/4796/file/Latvia_CC_am2013_lt.pdf

(Accessed: 10 September 2018);

17. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація N Res 2006 (2) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам [Електронний ресурс]

// Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи. – 2006. – Режим доступу до ресурсу:

http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032;

18. Рекомендація N Res 2003 (22) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про умовно-дострокове звільнення» [Електронний ресурс] // Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи. – 2003. – Режим доступу до ресурсу:

http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_665;

19. Рекомендація N Res (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі» [Електронний ресурс] // Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи. – 2003. – Режим доступу до ресурсу:

http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_848.

Історичні правові акти:

1. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. — К.: ВУАН, 1935. — Редакція IV. — С. 137-144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, №240, Новгородський 1-й літопис XV ст.);

2. М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 444 с.;

3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. — Санкт-Петербург: Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845;

4. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. — СПб.: Изд. В.П. Анисимова, 1903. — 250 с.;

5. Уголовный кодекс УССР. – Харьков: Изд-е Наркомюста УССР, 1922. – 100с.;

6. Уголовный кодекс УССР. В редакции 1927 года. – 2-е издание официальное. – Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 135с.;

7. Кримінальний кодекс Української РСР. Прийнятий Законом Української РСР 28 грудня 1960 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. - № 2. – Ст. 14.

Національна судова практика:

1. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року N 11-рп/99 по справі N 1-33/99 (справа про смертну кару) // Офіційний вісник України. — 2000 р., № 4, стор. 114;

2. Рішення Конституційного Суду України від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 по справі № 1-5/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) // Офіційний вісник України. – 2011 р. – № 10 – Ст. 102;

3. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму ВСУ від 01 лютого 2003 р. №2 // Вісник Верховного суду України — 2003 р., № 1;

4. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму ВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7;

5. Ухвала Конституційного Суду України від 18 квітня 2018 року (справа № 3-182/2018(1694/18). Режим доступу:

<http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/115-2i2018.pdf>;

6. Ухвала Верховного Суду від 22 травня 2018 року (справа № 127/22694/16-к). Режим доступу:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/74440106>;

7. Ухвала Верховного Суду від 20 березня 2018 року (у справі № 646/4741/13-к). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72909510>;

8. Постанова Верховного Суду від 16 травня 2018 року (справа № 1-13-2002). Режим доступу:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/74158440>;

9. Вирок Апеляційного суду Донецької області від 15 вересня 2015 року (у справі № 233/1291/15-к). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50843815>;

10. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 03 листопада 2017 року (справа № 127/22694/16-к), Режим доступу:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/70007629>;

11. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 23 жовтня 2012 року (у справі №1-477/11). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27242371>;

12. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 09 грудня 2014 року (у справі 127/25679/14-к). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41859747>;

13. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 10 лютого 2015 року (у справі 127/26208/14-к). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42694847>;

14. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 06 червня 2016 року (у справі 127/2424/16-к). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58448616>;

15. Вирок Добропільського районного суду Донецької області від 05 вересня 2018 року (у справі № 242/4389/17:). Режим доступу:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76266303>;

Міжнародна та зарубіжна судова практика:

1. The Lubanga case (Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute), ICC-01/04-01/06 (10 July 2012);

2. Hutchinson v. the United Kingdom, Application no. 57592/08, Grand Chamber judgement of 17 January 2017, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170347>;

3. Kafkaris v. Cyprus, Application no. 21906/04, Grand Chamber judgement of 12 February 2008, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85019>;

4. Kaverzin v Ukraine, Application no. 23893/03, judgment of 15 May 2012, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110895>;

5. Khamtokhu and Aksenchik v. Russia, Applications nos. 60367/08 and 961/11, Grand Chamber judgment of 24 January 2017, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170663>;

6. László Magyar v. Hungary, Application no. 73593/10, judgement of 20 May 2014, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144109>;

7. Öcalan v. Turkey, application no. 46221/99, Grand Chamber judgment of 12 May 2005, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022>;

8. Öcalan v. Turkey (no. 2), Applications nos. 24069/03, 197/04, 6201/06 and 10464/07, judgement of 18 March 2014, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4703714-5709561>;

9. Petukhov v Ukraine, Application no. 41216/13, Communicated on 16 November 2015, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159297>;

10. Ruban v. Ukraine, Application no. 8927/11, Judgment of 12 July 2016, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165250>;

11. Shabelnik v. Ukraine, Application no. 16404/03, Judgment of 19 February 2009, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91401>;

12. Shabelnik v. Ukraine (no. 2), Application no. 15685/11, Judgment of 01 June 2017, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173775>;

13. T.P. and A.T. v. Hungary, Applications nos. 37871/14 and 73986/14, Judgement of 4 October 2016, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166491>;

14. Vinter and Others v. the United Kingdom, Applications Nos. 66069/09 and 130/10 and 3896/10, Grand Chamber Judgement of 9 July 2013, available at:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122664>;

15. European Court on Human Rights. Press Unit. Strasbourg, June 2017. Factsheet on “life imprisonment”. Available at:

https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Life_sentences_ENG.pdf

(Accessed: 27 November 2018);

16. Karera v Prosecutor, ICTR-01-74-T, judgment and sentence 7 December 2007;

17. Simba v Prosecutor, ICTR-01-76-T, judgment and sentence 13 December 2005;

18. Musema v Prosecutor, ICTR-96-13-A, appeals judgment 16 November 2001;

19. Kambanda v Prosecutor, ICTR-97-23-A, appeals judgment 19 October 2000;

20. Prosecutor v Akayesu, ICTR-96-4, judgment 2 September 1998;

21. Prosecutor v Gacumbitsi, ICTR-01-64, judgment 17 June 2004;

22. Prosecutor v Hategekimana, ICTR-00-55B, judgement and sentence 6 December 2010;

23. Prosecutor v Kamuhanda, ICTR-99-54A, judgement 22 January 2004;

24. Prosecutor v Karemera et. al, ICTR-98-44, judgment and sentence 2 February 2012;

25. Prosecutor v Kayishema et. al, ICTR-95-1, judgment and sentence 21 May 1999;

26. Prosecutor v Muhimana, ICTR-95-1B, judgement 18 April 2005;

27. Prosecutor v Ndindabahizi, ICTR-01-71, judgement 15 July 2004;
28. Prosecutor v Nzabonimana, ICTR-98-44D, judgment and sentence 31 May 2012;
29. Prosecutor v Renzaho, ICTR-97-31 judgment and sentence 14 July 2009;
30. Prosecutor v Rutaganda, ICTR-96-3, judgment and sentence 6 December 1999;
31. Prosecutor v Seromba, ICTR-01-66, judgment 13 December 2006;
32. Prosecutor v Erdemovic, IT-96-22-T, sentencing judgment 29 November 1996;
33. Prosecutor v Galić, IT-98-29-A, appeals judgment 30 November 2006;
34. Prosecutor v Lukić, IT-98-32/1-T, judgment 20 July 2009;
35. Prosecutor v Tadić, IT-94-1-T, sentencing judgment, 14 July 1997;
36. Prosecutor v Stakić, IT-97-24-T, appeals judgment 31 July 2003;
37. Graham v. Florida, 130 S. Ct. 2011, 2030 (2010);
38. Miller v. Alabama, 132 S. Ct. 2455 (2012);
39. S v Tjijo 4 September 1991 (NM);

Проекти законів:

1. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі № 1218 від 03.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52660;

2. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням № 2292 від 03.03.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54261;

3. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації кримінальної відповідальності жінок) N 2254а від 03.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54261;

4. Проект Закону Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів N 6344 від 11.04.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61586;

5. Проект Закону Про пенітенціарну систему N 7337 від 24.11.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965.

Підручники, науково-практичні коментарі, аналітичні дослідження:

1. Penal Reform International (PRI), Van Zyl Smit D., Appleton C., 2018. Life imprisonment. A policy briefing. London: Penal Reform International, 16 pp.;

2. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, Київ—Харків: Юрінком Інтер—Право, 2002. - 416 с.;

3. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. - К.: Юрінком Інтер, 2013. - 712 с.;

4. Проблеми кримінально-виконавчого права: навч. посіб. / О. Г. Кальман, С. С. Мірошниченко, О. М. Подільчак та ін.; за ред. О. Г. Кальман: Нац. акад. прокуратури України. – Чернігів: Десна, 2012. – 335с.;

5. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / П.С. Матишевський - К.: А.С.К., 2001. - 352 с.;

6. Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник / В. М. Трубников, В. П. Филонов, А. И. Фролов. – Донецк, 1999. – 384 с.;

7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.;

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України; 3-є вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.;

9. Диденко А.А., Човган В.А. Пожизненное заключение: европейские стандарты и украинская практика. – Под общей редакцией Е. Е. Захарова. — Харьков: Права людини, 2014. — 316 с;

10. Стівенсон Браян. Історія про справедливість і спокуту / пер. з англ. Мирослава Антонович. – К.: Наш формат, 2017. – 352 с.

Монографічні дослідження:

1. Bassiouni M.C., 2005. The Legislative History of the International Criminal Court: An Article-by-Article Evolution of the Statute from 1994-1998. New York: Transnational Publishers, Ardsley, 1500 pp.;

2. Thomas G., Lucken K., 2000. American penology: A history of control. New York: Aldine de Gruyter, 259 pp.;

3. Van Zyl Smit, D., 2002. Taking Life Imprisonment Seriously in National and International Law. The Hague: Kluwer Law International, 240 pp.;

4. Van Zyl Smit, D., Appleton C., 2019. Life Imprisonment. A Global Human Rights Analysis. Harvard: Harvard University Press, 428 pp.;

5. Van Zyl Smit, D., Appleton C., 2016. Life Imprisonment and Human Rights. Oñati International Series in Law and Society. Oxford: Hart Publishing, 544 pp.;

6. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев : Вища школа. Головное изд-во, 1980.-216 с.;

7. Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания. / Бажанов О. И.; науч. ред.: Г.А. Туманов. – Минск: Наука и техника, 1981 – 186 с;

8. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. – 186 с.;

9. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. - Тула, издательство "Автограф", 2000 г. Воспроизводится по изданию 1867 г., Киев.

10. Михайлов К. В. Уголовно-правовой институт освобождения от наказания/ К. В. Михайлов. – М.: Юрлитинформ, 2008. – 311 с.;
11. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизм действия. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005 – 329 с.;
12. Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: автореф. дис. канд. юрид. наук/ Л.О. Мостепанюк - К., 2005. - 16 с.
13. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: коментар до кримінального законодавства та практики його застосування / Є.О. Письменський. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Дідоренко, 2012. – 216 с.;
14. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис .канд. юрид. наук / Ю. Б. Хім'як . – Київ : б. в., 2011 . – 19 с.;
15. Чепелюк О.В. Амністія та помилування в Україні (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.В. Чепелюк – Київ: Б.в., 2009. – 16 с.;
16. Школа С. М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. М. Школа. – К., 2004. – 20 с;
17. Яковець І.С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. – М.: PRI, 2012. – 212 с.

Наукові публікації:

1. De Beco G. (2005) 'Life sentences and human dignity', *The International Journal of Human Rights*, 9(3), pp. 411-414;
2. Eric L.J., Browning S., Waid C. (2010) 'Life Imprisonment as a Penal Policy', *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, 55, 1, pp. 115-136;
3. Gumboh, E. (2011) 'The Penalty of Life Imprisonment under International Criminal Law', *African Human Rights Law Journal*, 11, pp. 75–92;

4. Marchesi D. Imprisonment for Life at the International Criminal Court. *Utrecht Law Review*, Vol. 14, No. 1, (February 9, 2018), p. 97-115;

5. Miao, M. (2014) 'Moving towards Lengthy Life Imprisonment? A Comparative Study on the Alternative Sanctions to the Death Penalty in the United States and China' *Entrenched Incarceration, Rising Penal Populism and A Regulated Capital Punishment Complex*, pp. 1–16;

6. Nellis, A., (2010) 'Throwing Away the Key: The Expansion of Life Without Parole Sentences in the United State', *Federal Sentencing Reporter*, 23, pp. 27–32;

7. Schabas W.A. (2000) 'Perverse effects of the nulla poena principle: National practice and the ad hoc tribunals', *European Journal of International Law*, 11, pp. 521-525;

8. Stokes R. (2008) 'A fate worse than death? The problems with life imprisonment as an alternative to the death penalty', in J Yorke (ed) *Against the death penalty: International initiatives and implications*, pp. 281-301;

9. Szydło, M., (2013) 'Free life after life imprisonment as a human right under the European convention: European court of human rights, Grand Chamber, judgment of 9 July 2013, *Vinter and Others v. the United Kingdom*', *European Constitutional Law Review* 9, pp. 501–512;

10. Van Zyl Smit, D. (2016). 'Women and life imprisonment', *Michigan Law University of Michigan*, pp.1-2;

11. Verelst S. (2003). 'Life Imprisonment and Human Rights in Belgium', *Human Rights Law Review*, 3(2), pp. 279-290;

12. Weatherley, R., Pittam, H. (2015) 'Money for life: The legal debate in China about criminal reconciliation in death penalty cases', *Asian Perspective* 39, pp. 277–299;

13. Автухов К. Європейський вибір для засуджених до довічного позбавлення волі: чи бути йому? [Електронний ресурс] / К. Автухов // *Юридична Україна*. - 2015. - № 10-12. - С. 162-167. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2015_10-12_24;

14. Бараш Є. Ю. Удосконалення організації виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі як зображення процесів реформування пенітенціарної системи України / Є. Ю. Бараш, С. І. Скоков // Право і Безпека. - 2011. - № 2. - С. 184-189. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_2_43;

15. Бараш Є. Ю. Удосконалення організаційно-правових засад відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні / Є. Ю. Бараш // Право і Безпека. - 2008. - Т. 7, № 2. - С. 48-52. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2008_7_2_12;

16. Бурда С. Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари / С. Я. Бурда // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. - 2013. - Вип. 4. - С. 207-215. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_4_26;

17. Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України / С. Я. Бурда // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. - 2012. - Вип. 4. - С. 246-255. - Режим доступу:

http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/04_2012/12bsyazkk_u.pdf;

18. Бурда, С. Я. Історія виникнення та сучасний стан покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні / С. Я. Бурда // Економіка. Фінанси. Право. - 2011. - № 9. - С. 31-35 - Режим доступу:

<https://www.libr.dp.ua/uploads/files/%D1%81%D1%82.%D0%91%D1%83%D1%80%D0%B4%D0%B0%20%D0%A1.%D0%AF..pdf>;

19. Гагун А. А. Помилування як інститут кримінального права: його зміст та характерні ознаки / А. А. Гагун // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Право". - 2016. - Вип. 25. - С. 140-146. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2016_25_17;

20. Глушков В. О. Перспективи запровадження умовно-дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, в кримінальному праві України [Електронний ресурс] / В. О. Глушков, І. В. Козакова // Держава та регіони. Серія : Право. - 2015. - № 2. - С. 35-40. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2015_2_9;

21. Гончарук О. Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання у кримінальному праві європейських держав [Електронний ресурс] / О. Гончарук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2012. - Вип. 104(1). - С. 185-187. - Режим доступу:

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2012_104\(1\)_70](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2012_104(1)_70);

22. Гривняк Л. Вплив міжнародного чинника на скасування смертної кари в Україні / Л. Гривняк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. - 2014. - № 782. - С. 172-175. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_782_34;

23. Гуртовенко О. Л. Аналіз дії положень про кримінальну відповідальність у контексті запровадження в Україні довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. Л. Гуртовенко // Прикарпатський юридичний вісник. - 2015. - Вип. 1. - С. 97-102. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2015_1_23;

24. Гуртовенко О. Л. Незвичайні питання, пов'язані із запровадженням в Україні довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. Л. Гуртовенко // Південноукраїнський правничий часопис. - 2015. - № 3. - С. 41-45. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_14;

25. Дейнега М. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення свободи / М. Дейнега, О. Хайновський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і

природокористування України. Серія : Право. - 2016. - Вип. 243. - С. 213-221. -

Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_prav_2016_243_28;

26. Донець К. Г. Особливості застосування звільнення від відбування покарання за хворобою / К. Г. Донець // Часопис Київського університету права. - 2015. - № 2. - С. 317-320. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_77;

27. Дубовий Д. О. Проблемні питання у впроваджені прогресивної системи виконання (відбування) покарань в Україні стосовно жінок, засуджених до довічного позбавлення волі / Д. О. Дубовий. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки. - 2017. - Вип. 3. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_3_9;

28. Дудоров О. О. Заміна смертної кари на довічне позбавлення волі: акт гуманізму чи посилення відповідальності? / О. О. Дудоров, М. В. Мазур, А. О. Данилевський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. - 2011. - Вип. 2. - С. 101-115. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2011_2_14;

29. Дуюнова Т. В. Обчислення строків звільнення засуджених до довічного позбавлення волі при заміні цього покарання позбавлення волі на певний строк / Т. В. Дуюнова // Часопис Київського університету права. - 2012. - № 1. - С. 323-326. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_1_82;

30. Дуюнова Т. В. Особливості виконання довічного позбавлення волі стосовно засуджених жінок / Т. В. Дуюнова // Форум права. - 2013. - № 1. - С. 280-283. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_49;

31. Дуюнова Т. В. Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно / Т. В. Дуюнова //

Державне будівництво та місцеве самоврядування. - 2014. - Вип. 27. - С. 151-160.

- Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_2014_27_14.

32. Дуюнова Т. В. Сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі / Т. В. Дуюнова // Часопис Київського університету права. - 2013. - № 2. - С. 326-330. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_2_80;

33. Егоров В. С. История уголовного наказания в период становления российского права / В. С. Егоров // Государство и право. - 2006. - № 5. - С. 114 – 117 - Режим доступу:

http://irbis.bigpi.biysk.ru/cgi-bin/irbis64r_12/1.

34. Єгорова В.С. Конституційна скарга в Україні / В.С. Єгорова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція – 2018. № 31. – С. 44 – 16. - Режим доступу:

<http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc31/12.pdf>;

35. Журавський В. С. Діалектика довічного позбавлення волі: сутність та форма гуманізації кари [Електронний ресурс] / В. С. Журавський, В. О. Гацелюк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. - 2015. - № 1. - С. 75-81. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_1_19;

36. Задоя К. П. Рішення конституційного суду України в справі про заміну смертної кари довічним позбавленням волі в контексті прецедентної практики європейського суду з прав людини / К. П. Задоя // Адвокат. - 2012. - № 2. - С. 25-28. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_2_4;

37. Заєць М.В. Зарубіжний досвід виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. [Електронний ресурс] / М.В. заєць, Ю.Ю. Матвеева // Порівняльно-аналітичне право. - 2016. - № 5. - С. 258-260. - Режим доступу:

http://www.pap.in.ua/5_2016/78.pdf;

38. Кабанов О.М. Цілі покарання у вигляді довічного позбавлення волі / О.М. Кабанов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія “Право”. - 2016. - № 21. - С. 244-248. - Режим доступу:

<http://periodicals.karazin.ua/law/article/download/8480/7989>;

39. Кириць Б. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України // Вісник Львів ун-ту. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 426–436. - Режим доступу:

<http://radnuk.info/home/24767c.html>

40. Кириць Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних держав // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор Б.В. Щур. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 1. – С. 266-286 - Режим доступу:

http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/02_2010/kbozd.pdf;

41. Колб О. Щодо особливостей застосування в Україні заходів безпеки до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі / О. Колб, І. Колб // Історико-правовий часопис. - 2016. - № 1. - С. 147-152. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_1_30;

42. Коломієць Н. В. Удосконалення законодавства про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким та практики її застосування (частина 2) / Н. В. Коломієць // Часопис Київського університету права. - 2015. - № 1. - С. 226-230. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_1_55H;

43. Кондратішина В.В. Кримінально-виконавча політика України: сучасний стан і тенденції розвитку/В.В. Кондратішина // Науковий Вісник Львівського Державного університету внутрішніх справ. - 2009. - № 1. - С. 264 - Режим доступу:

http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/01_2009/09kitr.pdf;

44. Лень В. В. Питання виконання довічного позбавлення волі як альтернативи смертної кари / В. В. Лень, Є. Г. Шаніна // Право і суспільство. - 2013. - № 3. - С. 98-102. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_3_17;

45. Лихова С. Я. Проблеми застосування амністії та помилування щодо осіб, засуджених до позбавлення волі / С. Я. Лихова, А. О. Бідна // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. - 2013. - Вип. 32. - С. 215-224. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2013_32_25;

46. Мальчевська А.О. Актуальні питання помилування засуджених до довічного позбавлення волі / А.О. Мальчевська // Порівняльно-аналітичне право. - 2015. № 6. - С. 267-269. - Режим доступу:

http://pap.in.ua/6_2015/81.pdf;

47. Мартиненко П. Ф. Україна і смертна кара: європейський вибір / П. Ф. Мартиненко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. - 2003. - Вип. 9. - С. 204-219. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2003_9_22;

48. Мостепанюк Л. О. Звільнення від відбування довічного позбавлення волі: можливість запровадження в Україні / Л. О. Мостепанюк // Судова апеляція. - 2015. - № 2. - С. 41-49. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_2_7;

49. Мостепанюк Л. О. Смертна кара та довічне позбавлення волі: історичний аспект / Л. О. Мостепанюк // Наше право. - 2013. - № 1. - С. 104-109. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_1_20;

50. О. Ус. Заміна довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк у разі незастосування судом давності виконання обвинувального вироку. / О. Ус // Питання боротьби зі злочинністю. Вісник. - 2012. - № 3 (70). - С. 214-221. - Режим доступу:

http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/3931/1/Us_214.pdf;

51. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми систематизації та вдосконалення законодавства / Є. О. Письменський // Вісник кримінального судочинства. - 2015. - № 1. - С. 192-199. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_1_26;

52. Севостьянов В. П. Довічне позбавлення волі: проблеми правового регулювання та практика виконання [Електронний ресурс] / В. П. Севостьянов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. - 2006. - № 33. - С. 166-174. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_33_26;

53. Степанюк А. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі // Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом / Составитель А.П. Букалов. – «Донецкий Мемориал», Донецк: 2001. – С. 65-66 (С. 63-72) - Режим доступу:

<http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4840>;

54. Хилюк С. В. "Злочин і кара" у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / С. В. Хилюк // Часопис Академії адвокатури України. - 2015. - Т. 8, № 4. - С. 108-125. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2015_8_4_11;

55. Хім'як Ю.Б. Окремі питання впливу Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського Суду з прав людини на кримінальне право України / Ю.Б. Хім'як // Держава і право. — 2009. — Вип. 45. — С. 477-481. - Режим доступу:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11309>

56. Хорошун О. В. Кримінально-виконавча установа як суб'єкт виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі / О. В. Хорошун // Право і суспільство. - 2015. - № 4. - С. 147-154. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4_29;

57. Хорошун О. В. Кримінально-правова характеристика осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. В. Хорошун // Форум права. - 2015. - № 1. - С. 337–343. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_1_55;

58. Хорошун О. В. Особливості правової регламентації порядку виконання і відбування покарання у виді довічного позбавлення волі у зарубіжних країнах [Електронний ресурс] / О. В. Хорошун // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Право". - 2012. - Вип. 18. - С. 106-111. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2012_18_19;

59. Хорошун О. В. Прогресивна система виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі / О. В. Хорошун // Право і суспільство. - 2015. - № 3. - С. 165-171. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_3_32;

60. Хорошун О. В. Соціально-демографічна характеристика осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. В. Хорошун // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2015. - № 1. - С. 315-323. - Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_45.

Інформація з відкритих джерел, засобів масової інформації, соціальних мереж:

1. Colombia Reports Data (2018). Colombia's drug trade, 24 July, [online]. Available at:

<https://data.colombiareports.com/colombia-drug-trafficking/>

(Accessed: 10 October 2018);

2. Francis X. Rocca (2015) 'Pope Francis calls for abolishing death penalty and life imprisonment', Catholic News Service, 23 October 2014;

3. USA Department of State, Office to monitor and combat trafficking in persons (2017). Trafficking in Persons Report 2017, [online]. Available at:

<https://www.state.gov/documents/organization/210740.pdf>

(Accessed: 10 October 2018);

4. Wikiversity (2017). ‘Comparative law and justice/Norway, 30 April, [online]. Available at:

https://en.wikiversity.org/wiki/Comparative_law_and_justice/Norway

(Accessed: 10 October 2018);

5. Wikiversity (2018). ‘Comparative law and justice/Colombia, 5 October, [online]. Available at:

https://en.wikiversity.org/wiki/Comparative_law_and_justice/Colombia

(Accessed: 10 October 2018);

6. World Life Expectancy (2018). Colombia: Life Expectancy, [online]. Available at:

<https://www.worldlifeexpectancy.com/colombia-life-expectancy>

(Accessed: 10 October 2018);

7. Андреаса Брейвіка за вбивство 77 людей посадили на 21 рік [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2012. – Режим доступу до ресурсу:

<https://tsn.ua/svit/andersa-breyvika-za-vbivstvo-77-lyudey-posadili-na-21-rik.html>;

8. В Чернігівській колонії №44 порушуються права засуджених жінок [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 2005. – Режим доступу до ресурсу:

<https://helsinki.org.ua/articles/v-chernihivskij-koloniji-44-porushuyutsya-prava-zasudzhenyh-zhinok/>;

9. Вінницька установа виконання покарань [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу:

http://ukrprison.org.ua/department_institutions/vinnitska/1238041260;

10. Вінницький довічник – єдиний у світі редактор газети за ґратами [Електронний ресурс] // 33-й Новини. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

http://33kanal.com/vinnickij-dovichnik-yediniy-u-sviti-redaktor-gazeti-za-gratami.html?fbclid=IwAR3KhUgif-gacPtEhdkFRRJvw4fD44fAhYqZnrVesLyfFldbtG_PDMMYzuw;

11. До Конституційного Суду України надійшло конституційне подання Уповноваженого ВРУ з прав людини [Електронний ресурс] // Конституційний Суд України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<http://www.ccu.gov.ua/novyna/do-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-nadiyshlo-konstytuciyne-podannya-upovnovazhenogo-vru-z-5>;

12. Житомирська установа виконання покарань (№8) [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу:

http://ukrprison.org.ua/department_institutions/zhitomyrska/1209364581;

13. З початку року за злочини проти журналістів відкрито 149 справ, з яких 14 передано до суду – дані ГПУ [Електронний ресурс] // Інститут масової інформації. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

<https://imi.org.ua/news/z-pochatku-roku-za-zlochyny-proty-zhurnalistiv-vidkryto-149-sprav-z-yakyh-14-peredano-do-sudu-dani-hpu/>;

14. Заміж за довічно ув'язненого: навіщо жінки вступають у шлюб з засудженими за вбивство [Електронний ресурс] // Українські Новини. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

<https://ukranews.com/ua/news/520568-zamizh-za-dovichno-uv-yaznenogo-navishho-zhinky-vstupayut-u-shlyub-z-zasudzhenymy-za-vbyvstvo>;

15. Злочин і кара. Чи потрібно поновити в Україні смертну кару? [Електронний ресурс] // Радіо свобода. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.radiosvoboda.org/a/1114359.html>;

16. Качанівська виправна колонія (№54) [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу:

http://ukrprison.org.ua/department_institutions/kharkivska/120939632;

17. Майже половина українців хоче повернути смертну кару [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2009. – Режим доступу до ресурсу:

<https://tsn.ua/ukrayina/maizhe-polovina-ukrayintsiv-hoche-povernuti-smertnu-karu.html>;

18. Мирний М. Надія довічників: У парламенті з'явився законопроект, який дає довічникам шанс на дострокове звільнення [Електронний ресурс] / Микола Мирний // Центр інформації про права людини. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

https://humanrights.org.ua/material/nadijia_dovichnikov_u_parlamenti_zjaviivsja_zakonoprojekt_jakij_daje_dovichnikom_shans_na_dostrokovye_zvylnennija_na_stadiji_redaguvannija;

19. Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії завершив роботу [Електронний ресурс] // Радіо свобода. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.radiosvoboda.org/a/news/28931961.html>;

20. На Донеччині до довічного позбавлення волі засудили нелюда, який зґвалтував і вбив 6-річну дівчинку [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<https://tsn.ua/ukrayina/na-donechchini-do-dovichnogo-pozbavlennya-voli-zasudili-nelyuda-yakiy-zgvaltuvav-i-vbiv-6-richnu-divchinku-1212627.html?fbclid=IwAR22VQulAH4Rq7kGqTjEvPufqk4GII0IfaXRVDAV7shCwaIwoT8s3H2J404>;

21. На Донеччині знайшли вбитою 6-річну дівчину, яку шукали вісім днів [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<https://tsn.ua/ukrayina/na-donechchini-znayshli-vbitoyu-6-richnu-divchinu-yaku-shukali-visim-dniv-952010.html>;

22. Пожиттєве чи смертний вирок? [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 2016. – Режим доступу до ресурсу:
<https://helsinki.org.ua/articles/pozhyttjeve-chy-smertnyj-vyrok/>;
23. Помилувати, не можна карати [Електронний ресурс] // ZN.UA. – 2015. – Режим доступу до ресурсу:
<https://dt.ua/socium/pomiluvati-ne-mozhna-karati-.html>;
24. Порошенко помилував засуджену до довічного ув'язнення жінку [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2413819-porosenko-pomiluvav-zasudzenu-do-dovicnogo-uvaznenna-zinku.html>;
25. Проблеми зворотної дії кримінального закону щодо засуджених до смертної кари [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 2009. – Режим доступу до ресурсу:
<https://helsinki.org.ua/articles/problemy-zvrotnoji-diji-kryminalnoho-zakonu-schodo-zasudzhenyh-do-smertnoji-kary/>;
26. Прокуратура не погоджується з вирокіом суду "довічнику" [Електронний ресурс] // Прокуратура Вінницької області. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:
https://vin.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=218909;
27. Смертная казнь [Електронний ресурс] // Газета Коммерсантъ. – 1996. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.kommersant.ru/doc/244559>;
28. Сокальська виправна колонія (№47) [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна і організація “Донецький Меморіал”. – 2007. – Режим доступу до ресурсу:
http://ukrprison.org.ua/department_institutions/lvivska/1209387248;
29. Торік у СІЗО померли понад 500 осіб - Мін'юст [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2445694-torik-u-sizo-pomerli-ponad-500-osib-minust.html>;

30. У в'язниці помер один із найжорстокіших серійних вбивць України [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/8/7197635/?fbclid=IwAR1I-PPRWMiRbe_pMJdurRaCyUpKnRwDiYBgwFMgePiDRNVVK3B85cd_gv8;

31. У Качанівській колонії довічно засуджена вийшла заміж [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3675824-u-kachanivskii-kolonii-dovichno-zasudzhena-vyishla-zamizh>;

32. УГСПЛ. ХПГ. Конституційний суд та перспектива звільнення від довічного позбавлення волі [Електронний ресурс] / УГСПЛ. ХПГ // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://khp.org/index.php?id=1522766963>;

33. Уперше в Україні апеляційний суд звільнив із в'язниці «довічника» [Електронний ресурс] // Судова влада України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://vna.court.gov.ua/sud0290/pres-centr/news/393980/>;

34. Човган В. О. Для поширення: Конституційний суд таки взявся за довічне позбавлення волі! [Електронний ресурс] / В. О. Човган // Facebook. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/vadym.chovgan.9/posts/260476097947354>;

35. Човган В. О. Конституційна скарга на довічне [Електронний ресурс] / В. О. Човган // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://khp.org/index.php?id=1522760522>;

36. Чому довічно ув'язнених в Україні більше, аніж у Росії [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2013. – Режим доступу до ресурсу:

<https://tyzhden.ua/Society/86904>.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.1.

Запит на доступ до публічної інформації 1

Вих. №041405/18 від 14.05.2018 року

КАРАЧЕВСЬКА ГАННА РОМАНІВНА
79071, м. Львів, вул. Кульпарківська 141, 190
тел: + 38 (063) 86 65 19
e-mail: annkarachevska@gmail.com

**ВИКОНУЮЧОМУ ОБОВ'ЯЗКІВ НАЧАЛЬНИКА
АДМІНІСТРАТЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
КРИКУШЕНКО О.Г.**
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 81
тел: 364-23-93
e-mail: us@kvs.gov.ua

ЗАПИТ НА ІНФОРМАЦІЮ

Керуючись ст.ст. 1,3, 13, 19, 20, 24 Закону України «Про доступ до публічної інформації», ст. 212-³ Кодексу України про адміністративні правопорушення,

ПРОШУ ВАС:

1. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, які станом на сьогодні відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні.
2. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб чоловічої статі, які станом на сьогодні відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні.
3. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб жіночої статі, які станом на сьогодні відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні.
4. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо вікового розподілу осіб, які станом на сьогодні відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні.
5. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, які померли в місцях позбавлення волі, відбуваючи покарання у вигляді довічного позбавлення волі в період з 2001 по 2018 рр. в Україні, із зазначенням кількості років покарання, які відповідні особи відбули.
6. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо конкретних заходів заохочення та стягнення, які застосовуються до осіб, які

станом на сьогодні відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні із зазначенням конкретних дій засуджених та заходів, що їм кореспондують.

7. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, яких було звільнено від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні у зв'язку з хворобою, яка перешкоджає їм відбувати покарання у період з 2001 по 2018 рр.

8. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, засуджених до довічного позбавлення волі в Україні, яких у період з 2001 по 2018 рр. було помилувано Президентом України.

*З повагою,
Ганна Карачевська*

ДОДАТОК 1.2.

Лист Державної кримінально-виконавчої служби України від

09.07.2018 № 7188/Кр

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ
(АДМІНІСТРАЦІЯ ДКВС УКРАЇНИ)

04050, м. Київ, вул. Мельникова, 81, тел./факс.: (044) 481-05-01
E-mail: office@kvs.gov.ua, сайт: www.kvs.gov.ua, код згідно з СДРПОУ 41693471

09.07.2018 № 1/4- 4188/Кр

На _____ від _____

Карачевська Г.Р.
вул. Кульпарківська, 141, 190
м. Львів,
79071

В Адміністрації ДКВС України розглянуто Ваш запит на отримання публічної інформації щодо осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі.

За результатами розгляду в межах компетенції повідомляємо наступне.

Станом на 01.07.2018 в установах виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України трималось 1544 особи засуджені до довічного позбавлення волі, із них 22 особи жіночої статі та 1522 особи чоловічої статі.

До засуджених до довічного позбавлення волі застосовуються заходи заохочення та стягнення, порядок яких, передбачений статтями 130, 132 Кримінально-виконавчої служби України і розділом XXV Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 29.12.2014 № 2186/5.

Указом Президента України «Про помилування» в 2017 році одному засудженому до довічного позбавлення волі основне покарання у виді довічного позбавлення волі замінено на 25 років позбавлення волі, а в 2018 році одній засудженій до довічного позбавлення волі основне покарання у виді довічного позбавлення волі замінено на 27 років і 9 місяців позбавлення волі відповідно.

Водночас, статистичною звітністю Державної кримінально-виконавчої служби України не передбачено збір та узагальнення інформації щодо вікового розподілу осіб, які станом на сьогодні відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Разом з тим, для отримання інформації щодо кількості осіб, яких було звільнено від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі у зв'язку з хворобою та тих, що померли в місцях позбавлення волі, необхідно звернутись до державної установи «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» (вул. Мельникова, 81, м. Київ, 04050).

Начальник
генерал-майор внутрішньої служби

О.Г. Крикушенко

ДОДАТОК 2.1.

Запит на доступ до публічної інформації 2

Вих. №051405/18 від 14.05.2018 року

КАРАЧЕВСЬКА ГАННА РОМАНІВНА
79071, м. Львів, вул. Кульпарківська 141, 190
тел: + 38 (063) 86 65 19
e-mail: annkarachevska@gmail.com

**КЕРІВНИКУ ДЕПАРТАМЕНТУ З ПИТАНЬ
ПОМИЛУВАННЯ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
БУКАЛОВУ О.П.**
01220, м. Київ, вул. Банкова, 11
тел: +380 (44) 255-70-42
e-mail: requests@apu.gov.ua

ЗАПИТ НА ІНФОРМАЦІЮ

Керуючись ст.ст. 1,3, 13, 19, 20, 24 Закону України «Про доступ до публічної інформації», ст. 212-³ Кодексу України про адміністративні правопорушення,

ПРОШУ ВАС:

1. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості клопотань про помилування, поданих особами, засудженими до покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні у період з 2001 по 2018 рр.
2. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, засуджених до покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні, які в період з 2001 по 2018 рр. були помилувані Президентом України.

*З повагою,
Ганна Карачевська*

ДОДАТОК 2.2.

Лист Головного департаменту забезпечення доступу до публічної інформації Адміністрації Президента України від 27.06.2018 № 12-09/2095 2

Адміністрація Президента України

Головний департамент забезпечення
доступу до публічної інформації

27.06.2018 № 12-09/2095

На № 1522 ВД 22.06.2018

Г.Р.КАРАЧЕВСЬКИЙ

вул. Кульпарківська 141, 190,
м. Львів, 79071

Шановна Ганно Романівно!

На Ваш запит, який 22 червня 2018 року надійшов до Головного департаменту забезпечення доступу до публічної інформації Адміністрації Президента України, про надання інформації щодо кількості клопотань про помилування, поданих особами, засудженими до покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні у період з 2001 по 2018 роки, а також кількості осіб, помилуваних Президентом України, надаємо інформацію у межах наявних у Департаменті з питань помилування Адміністрації Президента статистичних даних.

У встановленому порядку з особистими клопотаннями про помилування до Глави держави з січня 2012 року по 21 червня 2018 року зверталися 83 особи (відомості про надходження таких клопотань до 2012 року у Департаменті з питань помилування відсутні).

Акти помилування було застосовано стосовно двох вищевказаних осіб відповідно у 2017 та у 2018 роках.

Дякуємо за Ваш запит.

З повагою

Керівник Головного департаменту
забезпечення доступу до публічної інформації
Адміністрації Президента України

С.Кондзеля

ДОДАТОК 3.1.

Запит на доступ до публічної інформації 3

Вих. №011710/18 від 17.10.2018 року

КАРАЧЕВСЬКА ГАННА РОМАНІВНА
79071, м. Львів, вул. Кульпарківська 141, 190
тел: + 38 (063) 86 65 19
e-mail: annkarachevska@gmail.com

**ДИРЕКТОРУ ДЕРЖАВНОЇ УСТАНОВИ
«ЦЕНТР ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ»
КРИКУШЕНКО О.Г.**
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 81
тел: (044) 481-0515
e-mail: cozdkvs@gmail.com

ЗАПИТ НА ІНФОРМАЦІЮ

Керуючись ст.ст. 1,3, 13, 19, 20, 24 Закону України «Про доступ до публічної інформації», ст. 212-³ Кодексу України про адміністративні правопорушення,

ПРОШУ ВАС:

1. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, які померли в місцях позбавлення волі, відбуваючи покарання у вигляді довічного позбавлення волі в період з 2001 по 2018 рр. в Україні, із зазначенням кількості років покарання, які відповідні особи відбули.
2. Надати належним чином оформлену та завірену інформацію (витяг, довідку, лист, тощо) щодо кількості осіб, яких було звільнено від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні у зв'язку з хворобою, яка перешкоджає їм відбувати покарання у період з 2001 по 2018 рр.

*З повагою,
Ганна Карачевська*

До Запиту додаю належним чином оформлену та завірену:

1. Копію Листа Державної кримінально-виконавчої служби України від 09.07.2018 р.

ДОДАТОК 3.2.

Лист ДУ «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» від 05.11.2018 № 5821

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА "ЦЕНТР ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ
УКРАЇНИ"**

вул. Мельникова, буд.81, м. Київ, 04050, тел (044) 481-05-15;
E-mail: cozdkvs@gmail.com Код ЄДРПОУ 41713679

05.11.2018 № 5821
На № 011710/18 від 17.10.2018

Гр. Карачевській Г.Р.

вул. Кульпарківська 141, 190, м. Львів,
79071

В ДУ «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» (далі – ЦОЗ ДКВС України) розглянуто в межах компетенції Важ запит на інформацію від 17.10.2018 за № 011710/18.

Повідомляємо, що відомості стосовно осіб, які були засуджені до довічного позбавлення волі, та померли в установах виконання покарань, можливо надати починаючи з 2010 року:

у 2010 році померло 17 таких осіб (ці особи відбували покарання від 1 року до 13 років);
у 2011 році – 17 осіб (від 1 року до 18 років відбування покарання);
у 2012 році – 28 осіб (від 1 року до 18 років відбування покарання);
у 2013 році – 12 осіб (від 1 року до 17 років відбування покарання);
у 2014 році – 22 особи (від 1 року до 19 років відбування покарання);
у 2015 році – 23 особи (від 1 року до 11 років відбування покарання);
у 2016 році – 24 особи (від 3 років до 20 років відбування покарання);
у 2017 році – 33 особи (від 1 року до 27 років відбування покарання);
за 10 місяців 2018 року – 19 осіб (від 1 року до 22 років відбування покарання).

Також повідомляємо, що статистика стосовно звільнення осіб, які були засуджені до довічного позбавлення волі, від подальшого відбування покарання за хворобою відповідно до статті 84 Кримінального кодексу України в ЦОЗ ДКВС України не ведеться.

**Заступник Директора
з медичних питань**

М.В. Злобинець

Михайлова Т.А.
88-15